

Sociálny štát, dôchodkový systém a dôchodková „reforma“¹

Michal Polák

(doktorand, London School of Economics)

Esej sa zaoberá jednak dôchodkovým systémom ako jedným z dôležitých prvkov sociálneho štátu, a jednak neoliberálnym útokom naň v podobe tzv. dôchodkovej „reformy“. Opisuje „štylizované fakty“ historického vývoja starobného zabezpečenia od najjednoduchších ľudských spoločností cez predkapitalistickú vývojovú fázu až po vývoj systému dôchodkového zabezpečenia v pravom slova zmysle, ktorý vzniká v modernom kapitalizme ako výsledok antikapitalistických zápasov organizovaného hnutia práce. Esej ďalej rozoberá hlavné charakteristiky priebežného (pay-as-you-go, PAYG alebo PAYGO) štátneho dôchodkového systému a jeho najrozvinutejšej formy. Pokračuje analýzou návrhov „reformy“, teda privatizácie dôchodkového zabezpečenia, presadzovaného najmä Svetovou bankou, a podrobne rozoberá hlavný argument „reformátorov“, že privatizácia je nevyhnutná v dôsledku tzv. demografického problému. Kritickou analýzou tohto argumentu sa dospieva k záveru, že „reforma“ ako taká sa v skutočnosti „demografického problému“ nedotýka; identické výsledky by bolo možné dosiahnuť aj v štátnom priebežnom systéme. Na záver dokumentuje, že skutočné problémy systému dôchodkového zabezpečenia nie sú ekonomické, ale politické, týkajúce sa pomeru síl v spoločnosti, a že podoba riešenia prípadných ťažkostí systému nutne závisí od toho, aké práve je toto rozloženie síl.

¹ Táto esej je rozšírenou verziou príspevku predneseného pôvodne na konferencii Socialistického kruhu „Sociální stát a kapitalismus“, 2. októbra 2004, Praha, a bude súčasťou zborníka z tejto konferencie.

Úvod

Neoliberálni propagandisti sa často snažia vykladať svoj program ako niečo „prirodzené“, „nevyhnutné“, niečo, čo sa v spoločnosti nutne musí presadiť so silou a nestrannosťou prírodného zákona. V tejto eseji by som chcel ilustrovať spomínaný trend na príklade systému dôchodkového zabezpečenia, a zároveň dokázať, že takáto propaganda je v jeho prípade práve len propagandou. Pokúsim sa ukázať, že udržateľnosť dôchodkového systému nie je v skutočnosti otázkou ekonomickou, ale predovšetkým *politickou* – pochopiteľne nie v zmysle šarvátok medzi jednotlivými politickými stranami či dokonca osobami politikov, ale v zmysle všeobecnej rovnováhy síl rôznych skupín v spoločnosti. Tlak neoliberalizmu na likvidáciu dôchodkového systému (v pravom slova zmysle tohto slovného spojenia) nie je z tohto hľadiska výsledkom nejakých „prirodzených“ ekonomických zákonitostí, ale dôsledkom rozpadu jednak hnutia práce ako živej politickej sily a jednak sociálnodemokratickej myšlienkovvej vízie štátu ako silného partnera pre kapitál.²

Esej je usporiadaná nasledovne. V prvej časti podnikneme určitú „racionálnu rekonštrukciu“ historického vývoja zabezpečenia zostarnej časti populácie v čase pred zavedením prvých dôchodkových systémov. Druhá časť je venovaná historickému vývoju v dôchodkového zabezpečenia v pravom slova zmysle, t. j. ako celospoločenského a systematického spôsobu starostlivosti o starších, ktorý sa objavuje až po nástupe kapitalizmu, ako jeden z výsledkov protikapitalistického odporu hnutia pracujúcich. V tretej časti sú podrobnejšie rozobrané najhlavnejšie charakteristiky dôchodkového systému v jeho najrozvinutejšej (sociálnodemokratickej) podobe. Zvyšné časti eseje sú venované neoliberalnému návrhu „reformy“, jej zdôvodneniu, kritike tohto zdôvodnenia a kritike pravdepodobných následkov „reformy“. Záver patrí konštatovaniu, že existujú aj veľmi populárne opatrenia, ktoré by mohli problémy dôchodkového systému zažehnať; tieto opatrenia sú však politickou nemožnosťou, dokiaľ sa nepodarí zvrátiť nepriaznivú rovnováhu síl v spoločnosti.

I.

Aby sme pochopili súčasný vývoj, objasníme si najprv veľmi stručne podstatu materiálneho zabezpečenia v starobe. Každá ľudská spoločnosť produkuje nejaký ekonomický výstup. Je zrejmé, že na jeho vytváraní sa podieľajú iba ľudia, ktorí sú priamo zapojení do ekonomickej činnosti. Ak má platiť konvencia, že od určitého veku sa časť obyvateľstva na produkciu už ďalej nepodieľa, potom si to nutne vyžaduje, aby ekonomicky aktívna časť obyvateľstva – pracujúci – svojou činnosťou pokryla nielen vlastné potreby, ale aj potreby zostarnutých. Inými slovami, pracujúci svojou činnosťou musia „uživiť“ nielen seba, ale aj tých, ktorí sa už v dôsledku vysokého veku na ekonomickej činnosti nepodieľajú.

Tento stručný opis sa vzťahuje na *každú* ľudskú spoločnosť. Inými slovami, platí dôležitý všeobecný princíp, že *každá podoba starobného zabezpečenia sa takým či onakým spôsobom rovná presunu prostriedkov od ešte-pracujúcich k už-nepracujúcim*. Je celkom nepodstatné, akú vonkajšiu formu tento presun nadobudne. Životná úroveň ešte-pracujúcich ani už-nepracujúcich nie je nikdy závislá od tejto vonkajšej formy, ale vždy len a) od celkového ekonomického výstupu a b)

² Treba poznamenať, že v tejto eseji si všímam vývoj dôchodkového zabezpečenia v krajinách široko definovaného „Západu“, teda prevažne vyspelých kapitalistických krajinách. Od r. 1989 priradujem k tomuto okruhu v zvláštnej kategórii strednopriemových krajín aj oblasť strednej a východnej Európy. Odráža sa v tom fakt, že po páde systému sovietskeho typu preberá táto oblasť zo Západu nielen nejaký hotový „systém“, ale aj vývojové *trendy*, ktoré často vo vyspelých kapitalistických krajinách dokonca zatiaľ nezašli tak ďaleko, ako na Východe. Napriek tomu je dôležité poznamenať, že vývoj strednej a východnej Európy bol historicky odlišný a tento fakt má určité nezanedbateľné dôsledky. V danej súvislosti však považujem tieto dôsledky za rozdiely druhého rádu a systém sovietskeho typu radím ku kapitalistickému typu ako iný variant industriálnej civilizácie (pozri napr. Bahro, 1978).

od pravidiel jeho rozdeľovania medzi tieto dve skupiny. Prvá veličina – veľkosť celkového „koláča“ – závisí od dostupných zdrojov, technológií a efektívnosti využívania oboch; je to teda predovšetkým otázka ekonomická. Naproti tomu pravidlá, podľa ktorých sa celkový produkt rozdeľuje medzi pracujúcich a nepracujúcich, sú otázkou schopnosti presadiť a obhájiť svoje nároky; inými slovami, je to predovšetkým otázka politická – či už je tento jej charakter zjavný, alebo nie.

V ekonomicky najprimitívnejších spoločnostiach, ktoré neprodukujú nijaký prebytok nad potreby svojich ekonomicky aktívnych členov, má spomínaný všeobecný princíp očividné a pre moderného človeka šokujúce dôsledky. V takýchto spoločenstvách, ktoré v pravom slova zmysle živoria, teda sú vždy jednou nohou na hranici zániku, sú ľudia, ktorí dlhodobo nedokážu prispievať k spoločnej práci, bremenom, ktorého ťarchu spoločenstvo jednoducho nedokáže uniesť.³ Keďže niet čo presunúť od pracujúcich k nepracujúcim – pretože celkové množstvo práce len-len že užijú všetkých pracujúcich – uchylujú sa tieto spoločnosti k praktike senilicídy, teda (nenásilného) zabíjania zostarnutých ľudí. Treba však podotknúť, že dokonca ani v takýchto spoločnostiach sa k senilicíde neprístupuje ľahko a so samozrejmosťou; tabu proti zabíjaniu vlastných príbuzných je aj tu nesmierne silné. Čo je však ešte podstatnejšie, táto praktika je výnimočná aj a najmä preto, že v najprimitívnejších spoločenstvách sa skoro nikto ekonomicky neproduktívneho veku nedožije. Ako neskôr uvidíme, prvý skutočný systém dôchodkového zabezpečenia sa – na kvalitatívne vyššej úrovni – v niečom až nepríjemne ponášal na tento neblahý stav.

V triednych spoločnostiach, teda inými slovami spoločnostiach, v ktorých už existuje prebytok nad nevyhnutné potreby bezprostredných výrobcov, už má spoločenstvo možnosti o starých či dlhodobo chorých sa postarať.⁴ V predkapitalistických spoločnostiach sa táto starostlivosť odohrávala najmä v rámci „domáceho výrobného spôsobu“ (Cockshott & Cottrell 2003), alebo „rozvetvenej rodiny“ (Sawyer 2003). Ťarcha starostlivosti o zostarnutých ležala teda na biologických príbuzných (často z moderného hľadiska aj veľmi vzdialených.) Veľmi pekným spôsobom je tento systém prerozdeľovania spodobený v známej slovenskej ľudovej rozprávke o troch grošoch. Jano-kopáč v nej vysvetľuje kráľovi, ako nielenže žije z troch grošov na deň, ale ešte jeden groš požičiava synovi – inými slovami zaopatruje nasledujúcu generáciu – a druhý vracia otcovi (za to, že ho vychoval) – teda, poskytuje mu starobné zabezpečenie. Jano to robí to samozrejme v nádeji, že keď príde čas, jeho syn sa podobne postará oňho samého – „vráti mu požičaný groš“.⁵

Rodinný spôsob prerozdeľovania mal viacero pozitívnych stránok, v porovnaní s neskorším neosobným a nemilosrdným kapitalizmom, no bolo by dobre si ho príliš neidealizovať. Nie je ťažké nachádzať súvislosť medzi autoritárstvom a patriarchátom tradičného modelu rodiny a ekonomickými vzťahmi v rámci nej. Môžeme vysloviť domnienku, že „uctievanie predkov“ a „rád starších“, ktoré existuje v toľkých predkapitalistických spoločnostiach, slúžilo zrejme ako prostriedok, pomocou ktorého si staršie generácie zaisťovali, aby sa o nich potomkovia na starobu

³ Sahlins (1974, str. 33) tvrdí, že táto únosnosť by sa mala v prípade spoločností lovcov a zberačov brať doslova – t. j., že vzhľadom na to, že tieto spoločenstvá sú donútené ku kočovnému, pohyblivému životu, ich členmi môžu zostať len tí, ktorí sa dokážu sami pohybovať a netreba ich nosiť. Vo všeobecnosti sa však tento autor predovšetkým snaží dokázať, že obraz primitívnych spoločenstiev ako živoriacich neustále na pokraji zániku, z ktorého tu vychádzam, je v zásade mylný (odtiaľ aj názov jeho slávnej eseje, „Pôvodná spoločnosť hojnosti“, „The Original Affluent Society“). Nedomnievam sa však, že je potrebné rozhodovať na tomto mieste o platnosti jedného či druhého názoru. V každom prípade môžeme brať tu rozoberaný prípad ako logickú konštrukciu, ktorá osvetľuje určitý aspekt ľudskej existencie bez ohľadu na to, či bola niekedy doslovne naplnená aj v skutočnosti.

⁴ O zaujímavej paralele medzi existenciou tried a starostlivosťou o starých a chorých bude reč nižšie.

⁵ Formálnu obdobu tejto rozprávky – samozrejme, obdobu nevedomú – nájdeme v jednej zo základných ekonomických stáť o systéme dôchodkového zabezpečenia – Samuelson (1958) – s tým rozdielom, že Samuelson nezvažuje nutnosť ekonomicky zabezpečiť aj nezaopatrené deti, a uvažuje iba o transfere medzi generáciou „dospelých“ a generáciou „zostarnutých“. Ľudová rozprávka má v tomto ohľade oproti rigoróznemu ekonomickému eseji tú nečakanú prednosť, že poukazuje na jeden z faktorov, ktorý podkopáva argumenty v prospech „dôchodkovej reformy“, ako ešte uvidíme.

skutočne postarali.⁶

Hoci sme prerozdelenie v rámci domácej ekonomiky symbolicky ilustrovali rozprávku o troch *grošoch*, v skutočnosti panoval tento spôsob prerozdelenia najmä predkapitalistickým formám hospodárstva, t. j. takým, v ktorých ešte nedominovali peňažno-tovarové vzťahy. S nástupom ekonomiky ovládanej trhom, v ktorej začínajú rozhodovať abstraktné, peňažné hodnoty oproti výrobe pre konkrétne potreby, sa narúšajú a oslabujú stáročne „prirodzené“ väzby nielen medzi zemeľcami a poddanými, ale aj v rámci rodinných a susedských vzťahov. Nezanikajú síce nikdy úplne – v oslabenej forme existujú dodnes – no napriek tomu je už v ranej kapitalistickej spoločnosti schopnosť rodiny podporovať svojich zostarnutých príslušníkov silne nalomená. Starí ľudia, o ktorých sa rodina nie je schopná postarať, buď pracujú doslova až do smrti, alebo sú odkázaní na nejakú formu charity – náboženskú, súkromnú, alebo v istom zmysle aj verejnú.⁷ Inými slovami, staroba sa stáva na niekoľko storočí synonymom pre neistotu príjmov a chudobu.

Už sme poznamenali, že rodinný spôsob prerozdelenia v istej forme pretrváva dodnes, nielen v „rozvojových“ krajinách, ale aj vo vyspelých kapitalistických spoločnostiach a v stredno-príjmových spoločnostiach (ako sú krajiny východnej Európy). No hlavnú ťarchu podpory starších ročníkov na seba už nikdy neprebral. Riešením problému staroby a chudoby boli jednak všeobecne zvýšené príjmy pracujúcich vrstiev, ktoré umožnili akumuláciu aspoň drobného majetku, ale najmä rozvinutý štátny dôchodkový systém. „Vrátené groše“ bezprostredných či vzdialenejších rodinných príslušníkov sú dnes v spoločnostiach s takýmto systémom skôr drobným prílepením. Ako uvidíme, „reforma“ dôchodkového systému je fakticky pokusom presunúť hlavné bremeno starostlivosti o zostarnutých späť na jednotlivca a v prípade chudobnejších vrstiev teda poťažne aj na rodinu. Inými slovami, predstavuje návrat o niekoľko storočí dozadu a v jej dôsledku možno očakávať aj návrat starobnej neistoty a chudoby.

II.

Venujme sa teraz vývoju systému starobného zabezpečenia o niečo podrobnejšie⁸. Prvé penzie v modernom slova zmysle vznikali v čase feudalizmu ako výsada pre isté elitné skupiny – vojakov či vojenských veteránov na jednej strane, a významných štátnych úradníkov na strane druhej. Išlo o akýsi druh zvláštnej odmeny pre zvlášť dôležité skupiny pracujúcich, ktorých vernosť bolo dôležité si poistiť. Tento svoj výsadný charakter si penzie zachovali vo všetkých spoločnostiach, v ktorých sa naplno nerozvinul všeobecný systém dôchodkového zabezpečenia – ešte z čias prvej ČSR si v našom priestore pamätáme, že štátna služba bola považovaná za dobré zamestnanie, pretože bola „pod penziou“.

Nebude veľkým prekvapením, že prvé myšlienky na penzijný systém, ktorý by pokrýval *celé* obyvateľstvo, respektíve aspoň jeho veľkú väčšinu, prichádzajú zľava – konkrétne od ľavice buržoázných revolúcií. Anglický radikál Tom Paine, burcujúci v čase pred americkou revolúciou

⁶ V tejto súvislosti si povšimnime zaujímavú súvislosť medzi Marxovým poňatím tried a práve „uctievaním predkov“.

Podľa Marxa triedna spoločnosť vzniká vtedy, keď technicko-spoločenský pokrok dosiahol stupeň, na ktorom spoločnosť už produkuje prebytok nad potreby bezprostredných výrobcov; tento prebytok si potom privlastňuje vykorisťujúca trieda, zatiaľ čo z výrobcov sa stáva trieda vykorisťovaná. Starostlivosť o starších, ktorá je vynučená ich absolútnou autoritou, sa stáva zvláštnym prípadom takejto triednej štruktúry. No to samozrejme neznamená, že starostlivosť o starších *ako taká* je prípadom vykorisťovania; je ním iba vtedy, keď je ako každý triedny vykorisťovateľský vzťah v konečnom dôsledku zaštitená násilím, či už potenciálnym alebo reálnym. Skutočná dobrovoľná starostlivosť o všetkých, ktorí sú neschopní priamo sa podieľať na práci spoločnosti, je naopak znakom Marxovho ideálneho komunizmu, priamou súčasťou naplňovania hesla „Každý podľa svojich schopností, každému podľa jeho potrieb“ (pozri aj Marx, 1978)

⁷ Mám na mysli konkrétne britské tzv. „Poor Laws“, zákonodárstvo o chudobe. Pod charitou si však netreba predstavovať akúsi láskyplnú dobročinnosť – konkrétne práve Poor Laws boli známe svojou drôgroskosťou, autoritárstvom voči chudobe a najmä nesmierne obmedzeným dosahom.

⁸ Táto časť výrazne čerpá z Blackburna (2002).

kolonistov proti britskej korune, bol pôvodcom plánu na penzijný systém financovaný z verejných prostriedkov, ktorý by pokryl všetkých s príjmami pod istou vysoko postavenou hranicou – dnešným slovníkom povedané, všetkých, ktorí spadali do strednej triedy alebo nižšie. Nebol to teda systém plošného vyplácania, no napriek tomu dostatočne štedrý, aby pokryl potreby všetkých, ktorí to skutočne potrebovali.

Painov priateľ, Francúz Condorcet (známy okrem iného svojím „volebným paradoxom“) naproti tomu počas Veľkej francúzskej revolúcie navrhol prvý skutočný univerzálny dôchodkový systém. A revolúcia sa skutočne tejto myšlienky ujala – žiaľ, prineskoro. Ako píše Robin Blackburn, Národné zhromaždenie uzákonilo princíp plošného pokrytia „pár mesiacov po zrušení otroctva, no iba pár týždňov pred zvrhnutím radikálnych Jakobínov“ (Blackburn 2002, str. 41, vlastný preklad M. P.)

Prvý moderný systém dôchodkového zabezpečenia tak napokon nevytvorili politickí radikáli, ale naopak, ako je dobre známe, konzervatívny nemecký kancelár Otto von Bismarck. Politická povaha tohto kroku, ktorý bol len jednou súčasťou z celého radu Bismarckových sociálnych opatrení, je úplne zrejmá a „železný kancelár“ sa ani svojou motiváciou nijako netajil. Pre Bismarcka bolo vytvorenie sociálneho systému zbraňou proti rastúcej sile nominálne revolučno-marxistickej Sociálnodemokratickej strany Nemecka (SPD). Kancelár sa najprv pokúšal bojovať proti strane bičom – teda zavedením represívnych opatrení, najmä v podobe tzv. Zákona proti socialistom, ktorý SPD zatlačil do ilegality. Cukor prišiel na rad, keď sa ukázalo, že represívne opatrenia samotné sú neúčinné. Platnosť Zákona proti socialistom vypršala roku 1890 a obnovený už nebol, čím sa potichu priznal jeho neúspech. Naproti tomu dôchodkový systém bol vytvorený – čo je symbolické – práve rok pred vypršaním tohto zákona, teda v r. 1889; a pretrváva dodnes. Podobne, ako vďaka podobným opatreniam pretrval dodnes aj kapitalizmus; cukor sa ukázal byť dôležitejší, ako bič. Bismarck sám o dôchodkovom systéme povedal:

„Každý, kto má pred sebou vyhliadku na penziu, čo ako malú, v starobe alebo chorobe, je oveľa šťastnejší a spokojnejší so svojím osudom, oveľa poslušnejší a ovládateľnejší, než ten, koho budúcnosť je absolútne neistá. ... Vo Francúzsku sa aj obyčajný človek, ak si niečo môže odložiť, postará o svoju budúcnosť nákupom renty. ... Uspokojenosť nemajetných a vydedených tried nie je ťažké si kúpiť a nestálo by to obrovské sumy. Musí sa im vysvetliť, že štát má svoje výhody – že nielen berie, ale aj dáva ... nie v podobe almužny, ale v podobe práva, v prípade, keď ľudia z dôvodov, na ktorých majú ten najmenší podiel, nie sú schopní práce. Prečo by mal mať bežný vojak, z ktorého vojna spravila invalida, alebo úradník, právo na starobný dôchodok, a vojak práce nie? Táto vec si nájde svoju cestu: má budúcnosť“ (Hamerow 1973, citované v Blackburn 2003, str. 46 – vlastný preklad M. P.)

Bismarckovský dôchodkový systém bol nazvaný „starobným poistením“ a v čase svojho vzniku skutočne v istom zmysle druhom poistenia bol. Jednak preto, že každý budúci dôchodca musel do systému povinne odvádzať určitý príspevok, podobne ako je to pri kúpe poisťky – tento *príspevkový princíp* je dodnes charakteristický pre mnohé dôchodkové systémy sveta. A jednak preto, že staroba, aspoň ako ju systém definoval, bola v danom čase skutočne „poistnou udalosťou“ – teda javom, ktorý sa vyskytoval štatisticky dostatočne zriedkavo na to, aby „úspešní“ poistenci, teda tí, ktorých nepostihla (staroby sa nedožili), dokázali financovať „neúspešných“ – teda tých, ktorých postihla (čiže ktorí starobu zakúsili). Systém bol totiž stavaný tak, že začal vyplácať dôchodky až po dosiahnutí veku 70 rokov, čo bola v tom čase pre väčšinu ľudí nedosiahnuteľná meta – priemerná dĺžka života v Nemecku bola iba 45 rokov! (Meyer 2004) Inými slovami, systém fungoval „bezchybne“ - hoci mnohí pracujúci ľudia doňho celý život prispievali, úžitok z neho často nemali.

Od čias prvých systémov sa však povaha dôchodkového zabezpečenia v starobe hlboko zmenila. Na jednej strane sa postupne znižovala hranica veku odchodu do dôchodku, na druhej strane stúpala priemerná dĺžka života. V konečnom dôsledku to dnes znamená, že príspevok do dôchodkového zabezpečenia prestal byť „starobným poistením“ - „poistná udalosť“ sa totiž odohrá s veľmi vysokou pravdepodobnosťou. Nijaká súkromná poisťovacia spoločnosť by preto nebola schopná dôchodky v požadovanej výške zabezpečiť, keďže poistenie funguje na rovnakom princípe, ako

lotéria: totiž, že veľký počet prispievateľov („kupcov lósov“) zaplatí „výhru“ štatisticky nízkemu počtu „vítazov“, teda tých, ktorých postihne poistná udalosť. Ako uvidíme, ťažko sa ubrániť dojmu, že „demografický problém“, na ktorý sa odvolávajú „reformátori“ dnešného dôchodkového systému, je jednoducho dôsledkom *úspešnosti* dôchodkového zabezpečenia ako skutočného garantovaného príjmu – a že „reformátori“ by sa najradšej vrátili do bismarckovských čias, keď systém „vďaka“ predčasnej úmrtnosti žiadne finančné problémy nemal.

III.

Vo väčšine západných krajín, ktoré nasledovali príklad Nemecka, bola prinajmenšom spočiatku štátna penzia na veľmi nízkej úrovni. Tvorila len dno, záchrannú sieť, aby zabránila najhoršej chudobe zostarutej časti obyvateľstva. Z tohto dôvodu vznikol tlak na vytvorenie tzv. *druhej* penzie, ktorá vo väčšine prípadov nadobudla podobu penzie *zamestnaneckej*.

Tento nový druh penzií vznikol bez akéhokoľvek nadsadzovania vďaka tvrdému triednemu boju (Blackburn 2002) Predstavoval víťazstvo, ktoré si masovými nátlakovými akciami vydobyli odborové zväzy. Základom tohto druhu penzií sú príspevky, ktoré platí jednak zamestnanec, jednak zamestnávateľ do spoločného fondu, z ktorého sa potom vyplácajú dôchodky. Dôležitou podrobnosťou je, či je penzijný plán typu „určený výnos“ (Defined Benefit, DB), alebo „určený príspevok“ (Defined Contribution, DC).

V prvom prípade (DB) je dopredu stanovená výška dôchodku, povedzme ako určité percento z tej mzdy, ktorú zamestnanec pred odchodom do dôchodku dosiahol. Ak jeho príspevky do fondu nedokážu takýto dôchodok pokryť, rozdiel dopláca v niektorých krajinách zamestnávateľ, v iných (napr. Francúzsko) zase štát. To teda znamená, že riziko vyplývajúce z neistoty výnosov fondu nenesie jednotlivý zamestnanec, ale buď kapitál, alebo spoločnosť ako celok. V prípade DC je určená iba výška príspevku, ktorý zamestnanec do fondu odvádza (pričom tieto penzijné plány často vôbec nezahŕňajú príspevok zamestnávateľa). Konečný dôchodok však závisí čisto na výsledku hospodárenia fondu, čiže nemá nijakú jednoznačnú súvislosť ani s vloženými peniazmi, ani so mzdou zamestnanca. DC plány teda naopak kladú celú ťarchu rizika nedostatočných výnosov na plecia jednotlivého prispievateľa.

Akým spôsobom však vlastne zamestnanecké penzijné fondy hospodária? Existujú prinajmenšom tri rôzne modely. Prvý je francúzsky a je určitou výnimkou. Zamestnanecké fondy totiž fungujú fakticky nie ako fondy, ale ako súkromná obdoba verejného systému – teda na rovnakom priebežnom (pay-as-you-go, PAYGO) princípe (viď nižšie).

Fondy, ktoré sa správajú ako skutočné fondy, to znamená zásoby akumulovaného kapitálu, vkladaneho do investícií, možno rozdeliť na fondy nemeckého a anglosaského typu.

„Nemecké“ fondy sú faktickou súčasťou spoločnosti, v ktorej sú prispievatelia zamestnaní. Inak povedané, peniaze vložené do dôchodkových fondov sú investované priamo do rozvoja tejto spoločnosti samotnej. Výnosy fondov teda tým pádom takisto pochádzajú z výnosov danej spoločnosti – peniaze vyplácané dôchodcom sú fakticky podielom na zisku firmy.

Tento druh penzijného fondu vznikol v dôsledku špecifického „porýnskeho“ modelu kapitalizmu, v ktorom hrali finančné trhy (burza) iba obmedzenú úlohu, a v ktorom existovali úzke a dlhodobé vzťahy medzi bankami a priemyselnými firmami, vrátane komplexnej siete vzájomne vlastnených akcií. Tá totiž istila spoločnosti pred krachom a znižovala tak riziko spôsobené faktom, že zamestnanci boli závislí od úspešného fungovania svojej firmy nielen mzdovo, ale aj dôchodkovo.

V anglosaskom modeli kapitalizmu neplatila ani jedna z oboch spomínaných podmienok. Z toho

vyplýval aj iný vývoj zamestnaneckých penzijných fondov. Namiesto do vlastného podniku investovali tieto fondy do akcií na burze (a neskôr aj iných tzv. finančných nástrojov) a ich zisky tvorili výnosy z tejto v zásade špekulatívnej aktivity.⁹ V dôsledku toho sa tento druh „inštitucionálnych investorov“ (ako sa podobné spoločnosti začali nazývať) nielenže stal v istom zmysle nezávislým na materskej spoločnosti, ktorej zamestnanci do nich prispievali, ale dokonca často nadobudol aktíva v oveľa vyššej hodnote, než akú dosiahla samotná táto materská spoločnosť. Podstatnou podrobnosťou pritom je, že správou týchto fondov boli poverení manažéri finančných inštitúcií. Inými slovami – „robotnícky kapitál“ sa stal ďalšou hračkou v rukách funkcionárov kapitalizmu.

Anglosaský model zamestnaneckých peníží do určitej miery predznamenáva podobu, ktorú má nadobudnúť dôchodkové zabezpečenie po zavedení „reformy“. Skutočne však iba do istej miery. „Reforma“ totiž preberá jeho rizikovosť, prameniáciu z investovania na burze, no pridáva k nej ešte viacero ďalších neželateľných charakteristík, ako uvidíme nižšie.

IV.

Pristavme sa teraz podrobnejšie pri charakteristikách moderného verejného (štátneho) dôchodkového systému, tak, ako sa vyvíjal od Bismarckových čias.

Prvou a v istom zmysle najpodstatnejšou charakteristikou tohto systému je fakt, že je to systém *priebežný* (pay-as-you-go, PAYG alebo PAYGO). To znamená, že príspevky, ktoré dnes odvádzajú pracujúci do systému, dostávajú do rúk dnešní dôchodcovia a financujú z nich svoju dnešnú spotrebu. V istom zmysle je teda štátny systém dôchodkového zabezpečenia akýmsi zovšeobecnením „trojgrošového systému“ rodinnej podpory v starobe. Je to, akoby sa *celá* spoločnosť zrazu stala v istom zmysle jednou rodinou, ktorá *kolektívne*, cez kanály štátu, vracia svoj „tretí groš“ generácii otcov a matiek. Vďaka tomu je priebežný systém *transparentný* – jasne sa v ňom zrkadlí náš všeobecný princíp, že totiž každé starobné zaopatrenie je vždy založené na presune prostriedkov od ešte-pracujúcich k už-nepracujúcim.

Po druhé, štátny systém je už z definície verejne spravovaný – či už priamo vládou a parlamentom, ako je to v prípade dôchodkov vyplácaných priamo zo štátneho rozpočtu, alebo verejnoprávnou inštitúciou zriadenou osobitným zákonom (Sociálnou poisťovňou). V oboch prípadoch navyše platí, že systém spravuje *nezisková* inštitúcia.

A po tretie, verejný systém býva systémom s určeným výnosom (defined benefit, DB), teda s dopredu stanovenou výškou dôchodku (ktorá sa poväčšine nejakým spôsobom odvodzuje od mzdy dosiahnutej v priebehu ekonomicky aktívneho života).

Tieto charakteristiky majú všetky štátne systémy spoločné. Existujú však medzi nimi aj výrazné rozdiely. V tejto súvislosti je vhodné použiť klasifikáciu, ktorá sa v diskusiách o sociálnom štáte vžila vďaka dôležitej práci Gøstu Espinga-Andersena (1990). Esping-Andersen delí režimy sociálneho štátu na *sociálnodemokratické*, *korporativistické* (*konzervatívne*) a *liberálne*. Zhruba povedané, sociálnodemokratické sociálne štáty charakterizuje štedrosť, univerzálnosť a rovnosť vo výške dávok; medzi vlastnosti liberálnych režimov patrí naopak sociálne zabezpečenie v podobe minimálnej „záchranej siete“, obmedzenosť v prístupe k dávkam a ich nízka úroveň. Korporativistický režim napokon charakterizuje sociálny systém, ktorý posilňuje existujúce príjmové a spoločenské rozdiely.

Rozdiely medzi týmito typmi sociálneho štátu sa odrážajú v troch dimenziách dôchodkového systému: prerozdeľovaní, istote a univerzálnosti.

⁹ Myslí sa bez morálnych podtónov.

Ak by každý dôchodca mal dostať cez kanály štátu len to, čo mu vracia jeho vlastná rodina (ako by to bolo v „trojgrošovom systéme“), celá vec by mala veľmi obmedzený zmysel. Výrazne pokrokový charakter dodáva systému fakt, že vďaka sústredeniu dôchodkových fondov v rukách štátu umožňuje prerozdelenie *nielen* od ešte-pracujúcich k už-nepracujúcim, ale aj prerozdelenie od *bohatých k chudobným*. To znamená, že kým príspevky odvádzajú všetky vrstvy obyvateľstva povedzme v percentuálnej závislosti od príjmov – a teda majetnejší odvádzajú viac, ako nemajetní – dávky systému možno vyplácať na relatívne rovnej úrovni.

Nie každý štátny systém skutočne aj tento prísľub prerozdelenia naplňa. Konkrétne napríklad nemecký systém konzervuje majetkové rozdelenie, ktoré existovalo počas pracovne aktívneho života, aj po odchode do dôchodku. Práve preto je nemecký systém charakterizovaný ako korporativistický režim starobného zabezpečenia.

Rozšírenosť prerozdelenia v danom systéme súvisí čiastočne s formou jeho financovania. Už sme spomenuli, že bismarckovský systém je *príspevkový* – inými slovami, dôchodky sú financované poplatkami, ktoré sú vyhradené práve na tento účel, a výsledný dôchodok potom závisí od odvedených peňazí.¹⁰ Alternatívou je financovať dôchodky jednoducho zo štátneho rozpočtu, teda vydeliť na ne časť z vybraných daní. V prvom prípade je prerozdelenie obmedzené; v druhom naopak takmer nevyhnutné (keďže dôchodky nie sú financované z konkrétneho typu príspevku/dane, nie je možné určiť, kto koľko na penzijné zabezpečenie vlastne dal, a teda ani zabrániť prerozdeleniu).

Prerozdelenie však nie je výsadnou črtou *štátneho* dôchodkového systému. Rovnako dobre je možné aj v rámci „druhých“, zamestnaneckých penzií. V prípade štátneho systému ide najmä o prerozdelenie smerom od lepšie platených zamestnancov k horším (keďže základom štátneho rozpočtu je najmä daň z príjmu a ďalšie dane na jednotlivcov). Naopak v prípade zamestnaneckých penzií, tak, ako historicky vznikli, išlo o prerozdelenie smerom od kapitálu k práci. Vznik zamestnaneckých penzií typu DB sa totiž na jednej strane rovnal faktickému zvýšeniu miezd (keďže zamestnávateľ bol donútený začať prispievať svojim zamestnancom na dôchodky) a na druhej strane aspoň pri jednom druhu zamestnaneckých penzií kapitál kryl riziko nedostatočných platieb na dôchodky.

Inými slovami, dospeli sme k prvej významnej charakteristike dôchodkového systému ako prvku sociálneho štátu (chápaného v širokom slova zmysle): že totiž na rozdiel od situácie bez systému umožňuje prerozdelenie bohatstva od bohatších vrstiev k chudobnejším. Toto prerozdelenie nie je *zákonité*; nevyplýva teda automaticky zo samotnej existencie penzijného zabezpečenia. Bolo by príliš náročné žiadať to od *akéhokoľvek* systému. Prerozdelenie si musia nemajetné vrstvy *vydobyť*; môže, ale nemusí sa im to podariť zároveň s vydobytím si samotnej sústavy starobného zabezpečenia. Podstatné však je, že takáto sústava prerozdelenia minimálne *umožňuje*. *Prerozdelenie je prvou podstatnou charakteristikou najrozvinutejšieho (sociálno-demokratického) typu dôchodkového systému v rámci kapitalistického sociálneho štátu.*

Druhou podstatnou výhodou sústavy starobného zabezpečenia oproti stavu bez systému je samozrejme sociálna *istota* – istota starobného príjmu. (Ba v superindividualistickej kultúre Spojených štátov sa dokonca štátny dôchodkový systém – ktorý má u obyvateľstva nesmiernu podporu – doslova nazýva „Social Security“, teda „sociálna istota“ či „sociálna zabezpečenosť“.) Aj v tomto ohľade samozrejme nachádzame v rôznych dôchodkových systémoch rôzny rozsah tejto istoty. Konkrétne liberálny systém, ktorý charakterizuje predovšetkým anglosaské krajiny (USA, Británia, Austrália), zaručuje starobný príjem len v podobe minimálneho príspevku; je teda sociálnou záchranou sieťou. Naproti tomu sociálno-demokratický systém, ilustrovaný (až donedávna) Švédskom, poskytuje dôchodok, ktorý zaručuje príjemcovi na starobu veľmi slušnú

¹⁰ Doreformný systém na Slovensku bol príspevkový v prvom, ale iba čiastočne v druhom ohľade.

životnú úroveň.

Iným rozmerom sociálnej istoty je *univerzálnosť* dôchodkových programov. Opäť, nie každá krajina sveta sa môže pochváliť systémom, ktorý dosiahol plnú univerzálnosť, no možno ju pokladať za akýsi ideálny stav. Sústava starobného zabezpečenia sa stáva všeobecnou – univerzálnou – vtedy, keď nevylučuje žiadne kategórie obyvateľstva (v rôznych krajinách bývali či bývajú niekedy z prevládajúceho systému vylúčené napr. ženy či poľnohospodári). Až vtedy, keď sa pokrytie stáva plne všeobecným, možno hovoriť o všeobecnej istote starobného príjmu. Za plne rozvinutý dôchodkový systém môžeme považovať ten, ktorý takúto istotu zaručuje – a táto *istota je druhou podstatnou charakteristikou najrozvinutejšieho (sociálno-demokratického) typu dôchodkového systému v rámci kapitalistického sociálneho štátu.*¹¹

Univerzálnosť sa však dá chápať ešte aj inak. Zostatkový sociálny štát liberálneho typu sa okrem iného vyznačuje tým, že na podporu štátu nemá nárok každý, ale iba ten, kto sa preukáže istou formou hmotnej núdze (hoci hranica tejto núdze je samozrejme definovaná spoločensky a teda relatívna). Naopak sociálno-demokratický sociálny štát chápe vyplácané dávky ako súčasť pojmu *občianstva* – má na ne nárok každý bez ohľadu na rozdiely v materiálnom postavení. Inými slovami, sociálne zabezpečenie je v liberálnom režime otázkou *nutnosti*, kdežto v sociálno-demokratickom záležitosťou *práva*; liberálny režim je *adresný*, kdežto sociálno-demokratický *plošný*.¹² Netreba hádam siahodlho vysvetľovať, prečo sociálna demokracia vždy tlačila na plošnosť sociálnych výdobytkov. Stúpencom adresného systému totiž nikdy v skutočnosti nešlo o to, aby príspevky náhodou nedostávali aj tí, ktorí sú príliš bohatí – ale aby sa čo najviac obmedzilo ich vyplácanie, podľa možnosti iba na tých, ktorí sú už naozaj neskutočne chudobní. Sociálno-demokratický režim naopak nástojil na zmysle pre *komunitu*, alebo z cynickejšieho hľadiska, usiloval sa zachovať zväzok medzi strednými a nižšími triedami, ktorý bol jeho volebnou základňou – z čoho potom v praxi vyplývala snaha o univerzálne pokrytie všetkých. *Dôchodok ako občianske právo je teda treťou podstatnou charakteristikou najrozvinutejšieho (sociálno-demokratického) typu dôchodkového systému v rámci kapitalistického sociálneho štátu.*

Dospeli sme teda k nasledujúcim znakom štátneho dôchodkového systému: je to systém *priebežný, verejne spravovaný, s určeným výnosom*. V prípade najrozvinutejšieho, sociálnodemokratického systému tieto charakteristiky umožňujú *prerozdeľovanie od bohatých k chudobným, životnú istotu v starobe a právo na dôchodok*.

V.

Privatizácia dôchodkového zabezpečenia v Čile na začiatku osemdesiatych rokov sa stala vzorom pre neskoršiu neoliberalnú politiku „dôchodkovej reformy“, presadzovanej všade na svete Svetovou bankou (World Bank 1994). „Reforma“ v tomto ponímaní má veľmi špecifický význam. Nie každá zmena dôchodkového systému sa s ňou dá stotožniť. Zvýšenie odvodov, zníženie dôchodkov, posun

¹¹ Do najrozvinutejších dôchodkových systémov je tiež zabudovaná ochrana pred znehodnocovaním penzií – automatickou valorizáciou v závislosti od vývoja inflácie – alebo dokonca automatická valorizácia v závislosti od vývoja priemernej mzdy, v záujme toho, aby dôchodcovia nezaostali za zvyškom spoločnosti a neupadli do (relatívnej) chudoby jednoducho v dôsledku faktu, že si nemôžu dovoliť to, čo sa postupne stáva v spoločnosti štandardom.

¹² Mimo chodom – fakt, že v niektorých krajinách prevláda liberálny, kým v iných sociálno-demokratický režim, samozrejme nevypovedá absolútne nič o prevládajúcej „národnej povahe“, ale iba a len o *politickej sile* jednotlivých tried. Pre sociálno-demokratické hnutie v „liberálnej“ Británii, reprezentované Stranou práce (Labour Party), bola likvidácia „means testing“ – hodnotenia príjmov pri rozhodovaní o poskytnutí príspevkov – po celé desaťročia jedným z hlavných jej cieľov. No vzhľadom na to, že britská Konzervatívna strana dosiahla v priebehu dvadsiateho storočia postavenie „prirodzenej vládnej strany“, však úspech tohto úsilia nikdy nebol stopercentný. Vo Švédsku je situácia opačná práve preto, že „prirodzenou vládnu stranou“ tu bola už od dvadsiatych rokov sociálna demokracia, kdežto „buržoázne strany“ – pod týmto menom je tu pravica všeobecne známa – boli naopak takmer v permanentnej opozícii.

veku odchodu do dôchodku, či odstránenie niektorého druhu valorizácie sú síce všetko reformy – a niekedy možno výrazne negatívne – ale stále sú zmenami v rámci existujúceho dôchodkového systému. Takémuto druhu reforiem sa hovorí „parametrické“, pretože menia iba „nastavenie“ jednotlivých rozmerov systému. „Reforma“ presadzovaná neoliberalmi je však zmenou *fundamentálnou*, ktorá mení nie jednotlivé súčasti systému, ale systém ako taký (v skutočnosti, ako si ukážeme, systém v podstate ruší). Rozdiel možno ilustrovať povedzme takto: ak pri šachu vezmem súperovi dámu, nastala v hre určitá „parametrická“ zmena; ak však namiesto potiahnutia figúrkou odhodím šachovnicu a začnem ho ostreľovať futbalovou loptou, nastala zmena fundamentálna. Drvivá väčšina krajín stredo- a východoeurópskych krajín už takúto radikálnu „reformu“ akceptovala (pozri Kritzer 2001). Zo štátov strednej Európy sú výnimkou už len Česká republika a Slovinsko – ČR za to môže ďakovať najmä svojej sociálnodemokratickej vláde, ktorá sa napriek všetkým svojim ostatným nedostatkom rozhodla existujúci systém brániť.¹³ Občianska demokratická strana (ODS) sa však netají svojím zámerom postupovať po prípadnom vstupe do vlády presne podľa receptov Svetovej banky (Benešová 2000, 2002).

No hoci v strednej a východnej Európe o tom nechyrovať, v skutočnosti prebieha okolo „reformy“ ostrý boj nielen v politickej, ale aj v odbornej sfére. Ba dokonca protivníkmi ekonómov zamestnaných Svetovou bankou či Medzinárodným menovým fondom sa stávajú – ekonómovia zamestnávaní Svetovou bankou či Medzinárodným menovým fondom! Konkrétne mám na mysli slávnu stať Orszag a Stiglitz (2001); podobne sa do rúcania mýtov „reformátorov“ pustil aj Barr (2000).¹⁴ Obe tieto state sú (samozrejme spolu s prácami ďalších ekonómov, ktorí nie sú zviazaní s medzinárodnými finančnými inštitúciami – napr. Baker a Weisbrot 1999, alebo Diamond 2002) neoceniteľným zdrojom argumentov proti „reforme“. Disidenti Banky však doteraz ťahali za kratší povraz – hoci ich argumenty sú možno vydávané v publikáciách SB, jej oficiálna politika sa nijako nezmenila stále rovnako tvrdo tlačí na presadenie „reformy“.

Neoliberali prezentujú „reformu“ ako spôsob posilnenia dôchodkového systému. V zhode s tým sa používa obraz troch „pilierov“ dôchodkového zabezpečenia – štátneho, povinného súkromného a dobrovoľného súkromného. Metafora troch pilierov má naznačiť, že systém, ktorý je výsledkom „reformy“, bude stabilnejší, keďže sa opiera o viac nosných bodov. Skutočným zmyslom „reformy“ je však podkopať existujúci pevný základ – minimalizovať štátny dôchodkový systém – a postaviť nový „systém“ na vode (asi takú stabilitu „súkromný povinný pilier“ poskytuje).

Obraz „troch pilierov“ sa nielenže snaží vnútiť predstavu, že ide o ekvivalentne stabilné sektory, ale zakrýva navyše podstatu *procesu* reformy. Prvý „pilier“, štátny dôchodkový systém, i tretí „pilier“, dobrovoľné dôchodkové pripoistenie, totiž už samozrejme existujú. Podstata „reformy“ spočíva v zavedení *druhého* „piliera“, povinného dôchodkového sporenia, a súčasnom faktickom zrušení „piliera“ prvého. Toto zrušenie nie je doslovné; aj pri tej najradikálnejšej podobe „reformy“ (80. roky v Čile) zostáva štátu funkcia postarať sa o minimálny garantovaný príjem pre dôchodcov. No štátny dôchodkový systém v pravom slova zmysle, t. j. záruka slušnej životnej úrovne v starobe, „reformou“ mizne. Štát sa zbavuje zodpovednosti za dôchodcov, ktorí ako jednotlivci majú niest' riziká vývoja ekonomiky ako celku. Štátny systém sa mení iba na administratívu akejosi verejnej charity.

Čo sa týka nového „piliera“, znamená to vytvorenie trhového sektoru, v ktorom sú občania donútení

¹³ Toto bola pravda v čase prednesenia pôvodného príspevku. Osobný politický škandál premiéra Grossa a neskoršia dlhodobá politická kríza však zdá sa, otvorili pole „modernizátorskému“ krídlu ČSSD, ktoré dáva nahlas najavo, že dôchodková „reforma“ bude tiež jednou z jej priorit.

¹⁴ Joseph Stiglitz je samozrejme bývalým hlavným ekonómom Svetovej banky, ktorý bol zo svojho postu donútený odísť za svoju otvorenú kritiku neoliberalného „washingtonského konsenzu“ a zvlášť sesterskej inštitúcie SB, Medzinárodného menového fondu. O dva roky neskôr sa stal nositeľom Nobelovej ceny za ekonómiu. Peter Orszag pracoval v Bielom dome ako jeden z ekonomických poradcov bývalého amerického prezidenta Clintona. Nicholas Barr je odborníkom na ekonómiu sociálneho štátu; po jedno dvojročné a jedno trojročné obdobie pracoval v deväťdesiatych rokoch pre Svetovú banku a neskôr hosťoval aj v Medzinárodnom menovom fonde.

odkladať si časť z príjmu na úspory na svojich individuálnych účtoch. Tieto účty spravujú súkromné finančné spoločnosti, zamerané na zisk, ktoré úspory investujú na trhoch s akciami. Po uplynutí stanovenej doby sporenia, či po dosiahnutí určitého veku, si sporiaci môžu kúpiť anuitu, z ktorej im bude vyplácaný „dôchodok“.¹⁵

Treba si všimnúť, že hovoríme o „trhovom sektore“, nie novom „systéme“. Vlastnosti tohto sektoru sú totiž priamym opakom systematickej záruky starobného zabezpečenia, akú predstavuje verejný systém. Skutočne – jeho charakteristiky sú priam jeho zrkadlovým obrazom. Dôchodkové zabezpečenie tu nefunguje priebežným transferom, ale hromadením nominálnych nárokov na spotrebu; sektor nie je spravovaný verejne, ale súkromnými spoločnosťami motivovanými vyhliadkou na zisk¹⁶; a nie je v ňom garantovaná nijaká výška výnosu, stanovená je iba určená výška príspevku.¹⁷ Zároveň v dôsledku zavedenia individuálneho sporenia likviduje možnosť prerozdelenia, odvodením výšky dôchodku od výkonu chronicky nestabilných finančných trhov odstraňuje životnú istotu dostatočného príjmu v starobe, a napokon presunutím rizika budúceho vývoja zo spoločnosti ako celku na jednotlivcov znemožňuje chápať slušný dôchodok ako všeobecné občianske právo.

VI.

Hlavným argumentom, ktorý sa pri presadzovaní „reformy“ používa, je tzv. demografický problém. Nie je síce jedinou témou privatizérov penzijného systému, no jednoznačne je témou najdôležitejšou. Všetky ostatné argumenty za „reformu“ sú totiž až príliš zjavne ideologické a späté so záujmami konkrétnych skupín. Demografický vývoj, ktorý je „objektívnym faktorom“, je preto nenahraditeľným tromfom „reformátorov“. Je totiž aspoň na prvý pohľad faktorom, ktorý s rozdielnym nazeraním na svet či rozdielnymi spoločenskými záujmami nemá nič spoločné – dopadá na spoločnosť so železnou istotou prírodného zákona. A práve preto sa naň neoliberali odvolávajú, aby sa ich cieľavedomá politická a ekonomická stratégia dala zakryť pod plášť objektívnej nevyhnutnosti, ako som už spomínal na začiatku tejto eseje. Práve vďaka nemu môžu zaujať pózu „realistov“ presadzujúcich „nevyhnutné“ riešenie „prirodzene sa vyskytujúcich“ problémov.

„Demografický problém“ má spočívať v tom, že obyvateľstvo ako celok čoraz väčšími starne. Inými slovami, časť populácie v postproduktívnom veku narastá, zatiaľ čo naopak tá časť, ktorá je ekonomicky aktívna, sa scvrkáva. Dôvodom je na jednej strane fakt, že priemerná dĺžka života sa predlžuje, a na druhej strane, že pôrodnosť v spoločnosti klesá.

¹⁵ Mimochodom, medzi poslednými dvoma „piliermi“ v skutočnosti nie je vždy nebotyčný rozdiel. V Británii, kde sa verejný systém nikdy dostatočne nerozvinul, a kde už Thatcherovej vláda podnikla prvé kroky smerom k „reforme“, „druhý pilier“ ako povinne príspevkový doteraz neexistuje. Reálne ide však skôr o rozdiel v tom, či pri privatizácii dôchodkového systému použiť skôr cukor, alebo bič. Kým britské vlády zavrhlí bič štátneho donucovania, všemožným zvýhodňovaním súkromného poistenia na jednej a poškodzovaním verejného systému na druhej strane sa už celé desaťročia snažia primäť občanov k prestupu z verejného systému do súkromného. Pikantné však je, že vzhľadom na nízku úroveň príspevkov nedávno súkromné dôchodkové spoločnosti vyzvali svojich vlastných klientov, aby sa vrátili do štátneho systému – pozri napr. stránku BBC, <<http://news.bbc.co.uk/1/hi/business/4022945.stm>>

¹⁶ Hovoríme tu o podobe „reformy“, ako ju presadzuje Svetová banka. Nie všetky „reformujúce“ štáty sa tejto podoby držia do slova a do písma. Konkrétne v „reformovanom“ švédskom systéme zohráva štát určitú úlohu aj v sektore sporenia cez individuálne účty – pozri napr. Sudén (1998)

¹⁷ V tejto súvislosti hovoríme čisto o sektore „povinného sporenia“. Už sme spomenuli, že štát garantuje určitý minimálny dôchodok, a ten môže závisieť aj od výšky „dôchodku“ zo súkromného sektoru – inými slovami, ak si dôchodca nenasporí dosť, štát môže doplniť rozdiel medzi nasporeným a výškou dopredu určeného minimálneho dôchodku. Sektor povinného sporenia ako taký však nijaký konkrétny dôchodok negarantuje – a to ani v zmysle bezpečnosti pred inflačným vývojom (o súvislosti medzi dôchodkami a priemernou mzdou ani nehovoriac). Prísne vzaté, v „reformnom“ sektore sa *do istej miery* proti inflácii poistiť dá. No vzhľadom na to, že vývoj inflácie nie je poznačený len (vypočítateľným) rizikom, ale aj (nevypočítateľnou) neistotou, táto možnosť poistenia je silne obmedzená – nehovoriac už o tom, že čím pravdepodobnejší je inflačný vývoj (čím vyššie vypočítané riziko), tým menej možno očakávať, že na trhu budú spoločnosti, ktoré možnosť poistenia ponúknu (pozri napr. Barr, 2000)

Ilustrovať si to môžeme na vyššie spomínanom príklade nemeckého dôchodkového systému. Ako sme uviedli, za Bismarckových čias sa muži dožívali v Nemecku veku približne 45 rokov, kým do dôchodku sa odchádzalo až od sedemdesiatky. Za takýchto okolností bol systém pochopiteľne solventný. Vývojom, ktorý poskytol čoraz širšie dôchodkové zabezpečenie čoraz širším vrstvám obyvateľstva, sa však situácia nielen v Nemecku otočila. Dnes priemerná dĺžka života ďaleko presahuje hranicu odchodu do dôchodku a počet prispievateľov do systému klesá.

Problém sa často vyjadruje pomocou tzv. pomeru závislosti (dependency ratio), teda pomeru medzi počtom dôchodcov a počtom pracujúcich. Tento pomer by mal podľa demografických predpovedí stále stúpať, t. j. na jedného pracujúceho by malo pripadať stále viac dôchodcov. Za takýchto okolností – tvrdia „reformátori“ – je štátny priebežný systém neudržateľný. Klesajúci počet prispievateľov do systému jednoducho nebude môcť do systému odvieť taký objem peňazí, aby zaručili stúpajúcemu množstvu dôchodcov dostatočne vysoké starobné príjmy.

Propagátori „reformy“, Svetovou bankou počnúc, používajú pri opisovaní tohto problému tvrdo panikársky jazyk, akému sa inak ekonómovia i politici skôr vyhýbajú: hovorí sa o „kríze“ či „časovanej bombe“.

Tento druhý výraz aspoň naznačuje, čo sa cudne zamlčuje v prvom: že totiž „demografický problém“ nie je zatiaľ naozajstným problémom v podstate nikde na svete. Celá „kríza“ je založená na extrapolácii súčasných demografických trendov minimálne tridsať rokov do budúcnosti. Ak sa pritom zamyslíme nad dejinami 20. storočia, spoľahlivosť takýchto predpovedí je silne pochybná: do akej miery by sa asi predpovede demografického vývoja na tridsať rokov dopredu ukázali pravdivými, keby ich niekto urobil v roku 1900, 1930, alebo 1960?

Zároveň stojí za povšimnutie, že Svetová banka a neoliberálni propagandisti presadzujú v skutočnosti „reformu“ všade na svete (World Bank 1994), *celkom bez ohľadu na miestny demografický vývoj*. To napríklad znamená, že zavedenie druhého „piliera“ sa propaguje aj v rozvojových krajinách, v ktorých často tvorí relatívne mladá časť obyvateľstva v skutočnosti drvivú väčšinu.

Nech je tak či onak, „reformu“ prezentujú privatizéri ako riešenie tohto „demografického problému“. Vzhľadom na to, že štátny dôchodkový systém bude skresaný na minimum, štát sa „odbremení“ od starostlivosti o dôchodcov – výška dôchodku bude každého „osobnou zodpovednosťou“. Tým pádom prestane mať štátny systém problémy, a keďže výška dôchodku bude závisieť od „osobných rozhodnutí“ jednotlivcov (ktorej dôchodkovej spoločnosti zveria svoje úspory, a koľko vložia do dobrovoľného pripoistenia), každý dostane taký dôchodok, aký si zaslúži.

V takejto primitívnej podobe je argument za „reformu“ taký zlý, že ťažko uveriť, že ho niekto s vážnou tvárou predkladá verejnosti – hoci práve to mediálni propagandisti skutočne robia. Je celkom zjavné, že argument v tejto podobe sa týka iba prenosu rizika budúceho vývoja zo spoločnosti na jednotlivca, ale nijako neovplyvňuje rozmer tohto rizika. Inými slovami, ak je problém vo fundamentálnych veličinách ekonomiky (medzi ktoré veľkosť pracovnej sily krajiny patrí) potom zmena formy dôchodkového systému nemá na tento problém nijaký dosah. Pripomeňme si ešte raz, že ekonomický rozmer starobného zabezpečenia spočíva vo *veľkosti spoločenského produktu*. Ak by jediným dôsledkom „reformy“ malo byť, že namiesto štátu si je za dôchodok „zodpovedný každý sám“, čo nemá nijaký dopad na spoločenský výstup, potom by bola celá „reforma“ zjavne len účtovníckym trikom, ktorým sa reálne ťažkosti spôsobené demografickým vývojom nijako nezmenšia.¹⁸ Áno, je možné, že zmena systému bude znamenať

¹⁸ V skutočnosti by sa v strednedobom časovom horizonte problémy verejných výdavkov na dôchodky iba znásobili. Aj keď by „reforma“ po svojom ukončení „odbremenila“ štát, *na čas prechodu by bolo treba fakticky financovať obrovský deficit „starého“ systému*, až dokým by neodišli na večnosť poslední z jeho členov. O týchto „prechodných nákladoch“ ešte reč bude.

zmenu *pravidiel rozdeľovania* spoločenského produktu – či už v prospech dôchodcov, alebo pracujúcich. Teda, je možné, že v dôsledku formálneho presunu rizika na jednotlivca budú dôchodky nižšie, ako by boli v štátnom systéme, alebo naopak, že budú vyššie – za cenu nižšej životnej úrovne pracujúcich. No keďže produkt samotný sa nezmenil, toto je *úplne rovnaký výsledok, ako keby sa vôbec nezmenil ani systém, a jednoducho by sa buď zvýšili odvody doň, alebo znížili vyplácané dôchodky*.

Posledne zmienený fakt je kľúčový. Nutným predpokladom, ktorý si argument za „reformu“ vyžaduje, totiž je, že *nemožno zvýšiť príspevky do štátneho priebežného systému* – teda, že nemožno zvýšiť odvody. Ak by sa totiž odvody o primerané percento zvýšiť dali, potom by starnutie obyvateľstva nebolo problémom – každý prípadný deficit priebežného systému by sa okamžite týmto spôsobom mohol vykryť.

Predpoklad, že sa odvody zvýšiť nedajú, nie je ekonomický, ale *politický*. To samozrejme neznamená, že je mylný – napríklad za súčasnej sociálno-ekonomickej situácie vo východnej Európe má pravdepodobne blízko k skutočnosti. Ale stále zostáva predpokladom *politickým*. Týka sa práve toho, čo sme nazvali pravidlami rozdeľovania produktu medzi pracujúcich a dôchodcov. Pre neoliberalov je kriticky dôležité, aby si nikto politickú povahu tohto predpokladu nevšimol. Iba vtedy, ak zamlčíme možnosť zvyšovania odvodov, sa z predpokladaného deficitu priebežného systému stáva napohľad neriešiteľný problém.

No nemožnosť zvýšiť odvody nie je nijakým prírodným zákonom. Platnosť tohto predpokladu závisí od toho, akú mieru spoločenskej solidarity možno v danej chvíli očakávať. Sú dobré dôvody domnievať sa, že čím väčšia rovnosť v spoločnosti vládne a čím vyššia je všeobecná životná úroveň, tým jednoduchšie by bolo žiadať od pracujúcich vyššiu podporu pre dôchodcov. Na rovnakých dôvodoch stojí aj progresívne zdanenie: čím väčšie bohatstvo, tým menšou obeťou je vzdať sa nejakej konkrétnej čiastky z neho.¹⁹ Teda, v prípade odvodov do dôchodkového systému, čím väčšie príjmy pracujúce obyvateľstvo ako celok má, a čím menej sa spoločenská prestíž odvodzuje od príjmov (=čím väčšia príjmová rovnosť vládne), tým menej problematické je zvýšiť odvádzané percento do systému.

Odborné štúdie tento argument potvrdzujú. Krajiny s najvyšším daňovým zaťažením na svete – škandinávské krajiny – sú zároveň štátmi, kde má existujúca úroveň daní najvyššiu *podporu* medzi obyvateľstvom. Sú totiž zároveň na jednej strane výrazne rovnostárskymi spoločnosťami a na druhej strane krajinami s vysokým HDP na obyvateľa. (pozri napr. Andersen et al. 1996, Castells a Himanen 2003, Edlund 2000, 2003).

Problém politickej vôle zvýšiť odvody na podporu rastúceho počtu dôchodcov je teda jednak problémom nízkych príjmov obyvateľstva – teda *nízkych miezd* (rátajúc do mzdy aj odvodové náklady zamestnávateľa) – a jednak prehlbujúcej sa *nerovnosti*. Toto sú samozrejme otázky, od ktorých sa neoliberalizmus úmyselne snaží odvrátiť pozornosť, keďže jeho pôsobením sa oba problémy výrazne zhoršujú. Opäť teda narážame na fakt, že „reforma“ je „nevyhnutným riešením demografického problému“ iba v prípade, že prijmeme mnohé zmlčané *hodnotové*, teda *politické* predpoklady. Rast miezd totiž samozrejme závisí od relatívnej sily kapitálu a práce a rovnosť v spoločnosti je závislá od politickej sily rovnostárskych spoločenských prúdov. Ak sa staviame za posilňovanie kapitálu a oslabovanie práce, ako to robia neoliberali, mzdy pochopiteľne stagnujú či dokonca klesajú; ak velebíme nerovnosť, je triviálnou tautológiou, že sa tým staviame proti rastu rovnosti.

Pravdaže – mzdy môžu nezávisle od veľkosti spoločenského produktu narastať v kapitalistickej spoločnosti iba po určitú hranicu, ktorá ešte neohrozuje investície, alebo na druhej strane

¹⁹ Toto nie je nijaká radikálna myšlienka; ide o prostú aplikáciu ortodoxnej teórie klesajúceho hraničného úžitku – pozri napr. Boskin (1999, str 15)

nevyvoláva inflačné tlaky. Ďalší nárast miezd závisí od zvyšovania celkového ekonomického výstupu – alebo inak povedané, od nárastu produktivity. Toto je klasický argument neoliberálov, ktorým sa zdôvodňuje potreba mzdovej zdržanlivosti. Ironiou však je, že presne ten istý argument platí aj proti dôchodkovej „reforme“. Ak sa totiž „reforma“ nedotkne *reálnej* ekonomiky, teda celkového ekonomického výstupu – alebo inak povedané, ak nespôsobí nárast produktivity, zavedenie „kapitalizačného“ systému neprinesie dôchodcom nutne nijaké zlepšenie. Sporenie samo o sebe nič nevyrieši; dôchodca môže mať na konte aj milióny, ale ak nebude dost' výrobkov, ktoré si za ne bude chcieť kúpiť, nepomôže mu to – alebo iba za cenu toho, že ožobráči generáciu vlastných detí. Pri nedostatku výrobkov samozrejme jednoducho stúpnu ich ceny, v dôsledku čoho si ich buď nebudú môcť dovoliť dôchodcovia (a ich milióny im nebudú nič platné), alebo pracujúci (čo bude rovnaký výsledok, ako keby sa systém vôbec nemenil a jednoducho sa im v priebežnom systéme zvýšili odvody).

V tejto súvislosti sa žiada pripomenúť istý citát z Johna Maynarda Keynesa, ktorého hlboká pravda mnohým povrchným „reformátorom“ uniká:

„Nemôžeme sa ako spoločenský celok postarať o budúcu spotrebu finančnými prostriedkami, ale jedine v danom čase vyprodukovaným fyzickým výstupom. Pokiaľ naše spoločenské a obchodné usporiadanie oddeľuje finančné pokrytie budúcnosti od fyzického pokrytia budúcnosti, takže snaha postarať sa o to prvé nemusí nutne znamenať aj zabezpečenie toho druhého, finančná opatrnosť povedie k podkopaniu efektívneho dopytu a tým poškodí všeobecné blaho...“ (Keynes 1936, citované v Henwood 1997, str. 306)

Potiaľ teda zlý argument za reformu. Existuje aj lepší? Áno, existuje, a skutoční ekonomickí odborníci na rozdiel od propagandistov operujú najmä ním. Neznamená to síce, že je skutočne presvedčivý; vykazuje však aspoň minimum ekonomickej gramotnosti, ktorá v mediálnej propagande chýba.

Lepší argument za reformu uznáva, že v každom danom okamihu sú dôchodky iba transferom z existujúceho „koláča“ HDP, a že tento fakt nijaká reforma nezmení. Jediný spôsob, ako riešiť „demografický problém“ a neubrať pritom ani zo životnej úrovne dôchodcov, ani pracujúcich, je teda pokúsiť sa zvýšiť veľkosť tohto koláča.²⁰ Za predpokladu, že by „reforma“ skutočne koláč zväčšila, by možno pracujúcich až tak nemrzelo, že dôchodcovia z tohto koláča veľa „ujedia“.

Okamžite je však zjavné, že z hľadiska financovania dôchodkov je tento výsledok ekvivalentný tomu, keby zostal súčasný systém zachovaný, ale a) zvýšila by sa produktivnosť ekonomiky, tak, aby sa mohli výrazne zvýšiť mzdy, počítajúc do mzdy aj odvodové náklady zamestnávateľov; a b) zvýšilo by sa percento odvodov. V prípade „reformy“ aj bez nej by potom dôchodcovia dostali väčší diel z väčšieho koláča a pracujúci zase primerane menší, s tým, že by ich to (dúfajme) až tak nemrzelo.

Ešte než sme podrobne preskúmali celý argument, javí sa zrejším, že ak možnosť zvýšiť produktivitu skutočne existuje, potom táto možnosť hrá rovnako dobre do karát štátnemu priebežnému systému, ako sprivatizovanému sektoru.²¹ Aj keby teda bol onen argument presvedčivý, môže byť argumentom za „reformu“ *jedine* v prípade, že je to výhradne samotná „reforma“, ktorá predstavuje možnosť navýšiť celkový ekonomický výstup.

²⁰ Pozorný čitateľ by sa mal v tejto chvíli opýtať: „A ako možno zväčšiť koláč bez dodatočných nákladov?“ Za predpokladu, že všetky zdroje v ekonomike sa už efektívne využívajú – a to je jedna zo základných premís neoklasickej ekonómie – odpoveď samozrejme znie, že nemožno. Práve toto je dôvod, prečo v skutočnosti ani „lepší“ argument za „reformu“ nemôže platiť; je to v skutočnosti argument za perpetuum mobile, za výrobu niečoho z ničoho – predpokladá totiž, že sa nebudú musieť uskromniť ani pracujúci, ani dôchodcovia, ani dnes, ani v budúcnosti, a napriek tomu bude konečný ekonomický výstup väčší, ako dnes. Toto je zjavne absurdné. Ak sa propagátori „reformy“ chcú tejto absurdite vyhnúť, musia mlčky predpokladať, že *niekto* sa predsa len niekedy uskromniť bude musieť. Ak je to však tak, potom celý argument za „reformu“ tak či onak padá, keďže ako sme si už povedali, nutnosť „reformy“ závisí práve od predpokladu, že naordinovať uskromňovanie je politická nemožnosť.

²¹ V rigoróznnejšej podobe nájdeme toto tvrdenie rozpracované napríklad v Barr (2000).

Je zrejmé, že „reforma“ nemá nijaký priamy dopad na množstvo pracovnej sily v krajine, a v tomto zmysle „demografický problém“ nemôže vyriešiť nikdy. Môže však teoreticky viesť k navýšeniu množstva kapitálu, alebo lepšie povedané, postarať sa o rast produktivity na pracujúceho.²² „Reforma“ by sa dala považovať za úspešnú jedine v prípade, že by dokázala ovplyvniť toto.

Teoretický argument v danom smere znie nasledovne. Ak príspevky prestanú prúdiť do priebežného systému, kde ich okamžite dostávajú dôchodcovia na vlastnú spotrebu, a namiesto toho sa začnú ukladať do fondov sporenia, znamená to, že sa v krajine zvýšila miera úspor. Zvýšená miera úspor znamená zvýšené investície, ktoré vedú k zvýšenej produktivite práce, a odtiaľ potom k pokrytiu dôchodkových potrieb. Toto je v jadre jediné dostatočne zmysluplné odôvodnenie „reformy“.

Problém je v tom, že ak tento argument nemá byť návodom na výrobu perpetua mobile, potom obsahuje buď zamlčané predpoklady, alebo je jednoducho falošný.

Položme si najprv otázku, kto financuje dnešných dôchodcov a všetkých ostatných, ktorí už majú k odchodu do dôchodku tak blízko, že by si nemohli nasporiť na dostatočne vysoký dôchodok? Keďže v argumentácii sa predpokladá, že dnešní (a budúci) pracujúci to už nie sú – tí si predsa musia prostriedky ukladať do fondov sporenia, bez čoho by miera úspor nemohla vzrásť – sú len dve možnosti. Buď prestanú dnešní dôchodcovia svoje dôchodky dostávať, alebo ich nejakým spôsobom bude musieť financovať štát. Prvú alternatívu môžeme s relatívnou istotou považovať za politickú nemožnosť. Navyše poskytuje prvú ilustráciu všeobecného princípu, že bez toho, aby sa dnes niekto neuskromnil, nemôže zajtra celkový ekonomický koláč vzrásť – v tomto prípade by boli donútení uskromniť sa dôchodcovia z doterajšieho priebežného systému (keďže by prestali dostávať dôchodky) a ekonomický výstup v budúcnosti by narastal fakticky na ich úkor.

Zostáva teda druhá alternatíva – že totiž deficit, ktorý zavedením nového „piliera“ vznikne v štátnom priebežnom systéme, zaplatí nejakým spôsobom štát. Narazili sme tým na problém nákladov na prechod. Deficit, o ktorý tu ide, je v skutočnosti obrovský a potrvá približne tridsať rokov, kým bude celkom splatený – to značí, existovať bude dovtedy, dokým nezomrie posledný dôchodca, ktorý ešte dostával peniaze zo štátneho priebežného systému.

Mimochodom, už len z tohto dôvodu nemôže byť nikdy dôchodková „reforma“ riešením krátkodobej fiškálnej krízy. V prípade privatizácie dôchodkovej zodpovednosti v Čile, ktorá sa niekedy falošne uvádza ako príklad úspešného riešenia takejto fiškálnej krízy, v dôsledku nákladov na prechod stúpol krátkodobo deficit verejného dôchodkového systému na dvojnásobok – z 3,9% HDP v roku 1981 na 8% HDP (!), teda vskutku ohromujúcu úroveň (pozri Acuña a Iglesias 2001, str. 34)

No ak predpokladáme, že štát má na to, aby tieto náklady na prechod skutočne pokryl – a v prípade, že „reforma“ sa má uskutočniť, to predpokladať musíme – potom je zrazu zjavné, odkiaľ „navýšenie miery úspor“ vlastne pramení. Jednoducho zo sumy, ktorá ide na pokrytie deficitu štátneho priebežného systému! Ak sú totiž príspevky pracujúcich do súkromných fondov v rovnakej výške, ako boli predtým do štátneho systému, znamená to nutne, že celková odvedená suma (teda tá, o ktorú stúpajú úspory) je presne rovná deficitu štátneho systému. Celkový objem úspor sa teda zvýšil presne o sumu, ktorou štát deficit financuje. Inými slovami, miera úspor môže stúpnuť jedine vtedy, keď štát odniekiaľ túto (obrovskú) sumu „vyčaruje“.

Lenže je zjavné, že ak ju štát môže takto „vyčarovať“ v prípade zavedenia „reformy“, rovnako dobre by ju mohol „vyčarovať“ aj bez nej – a zvýšiť tak mieru úspor priamo, povedzme splatením časti štátneho dlhu. Inými slovami, prinajmenšom po celé obdobie prechodu je „reforma“ úplne

²² Od čias Sraffu (1960) a „cambridžských kapitálových kontroverzií“ (Harcourt 1972) je zrejmé, že pojem „množstvo (reálneho) kapitálu“ je zmysluprázdny a nemal by sa používať.

irelevantná. Zvýšený výkon ekonomiky je dôsledkom výraznej finančnej injekcie štátu – a táto injekcia je úplne nezávislá na zavedení či nezavedení „reformy“; ak na ňu vláda prostriedky má, tak ich jednoducho má, a „reforma“ to nijako neovplyvní.

Navyše, ak opustíme ríšu rozprávok, je nám jasné, že nijakou mágiou sa štát peňazí na financovanie deficitu nedoberie. Potom platí, že buď štát tieto peniaze už tak či onak „odložené“ mal – a v tom prípade miera úspor nestúpila, pretože by do nej tieto financie spadali tak či onak. Alebo štát peniaze na financovanie prechodu nemal, a musel ich teda od niekoho získať – nuž a potom je zvýšená miera úspor dôsledkom *núteného sporenia*. Nech už je totiž deficit bezprostredne financovaný pôžičkou, zvýšením daní, predajom štátneho vlastníctva, či tlačением inflačných peňazí, vždy ho v konečnom dôsledku zaplatia daňoví poplatníci (keďže, ako nám neoliberali radi pripomínajú, štát žiadne vlastné peniaze nemá).²³ Teda, opäť sme pri fakte, že *niekto* sa musel dodatočne uskromniť, spotrebovať na vlastné účely menej, než by to bol inak spravil. Za zvýšenie miery úspor je zodpovedné toto nútené uskromňovanie. A opäť by sme dosiahli úplne rovnaký výsledok, ako keby sa jednoducho boli zvýšili odvody do štátneho systému.

Dospeli sme teda k záveru, že v čase prechodu od štátneho systému k zavedeniu individuálnej dôchodkovej zodpovednosti je nárast miery úspor od „reformy“ nezávislý. Čo však po skončení tohto prechodného obdobia? Na prvý pohľad sa predsa zdá, že v tomto čase už miera úspor bude skutočne vyššia, ako pred „reformou“, pričom to už nemá nič spoločné s núteným uskromňovaním sa.

Za istých okolností by v tomto období skutočne mohla miera úspor o niečo stúpnuť. No v súlade so zásadou „nijaké perpetuum mobile!“ to nutne opäť musí znamenať, že *niekto* niekde v ekonomike má menšiu mieru *spotreby*, ako by inak mal – čo je stále rovnaký výsledok, ako keby zostal zachovaný štátny systém.

Aby sme to pochopili, musíme si uvedomiť, že v okamihu, keď sa čas prechodu skončí, sa síce bude na jednej strane sporiť o x percent viac – no zároveň sa bude o y percent viac úspor *čerpať*. Vo chvíli skončenia prechodu totiž nebudú len súčasní pracujúci do súkromných fondov svoje prostriedky *vkladať*, ale aj súčasní dôchodcovia *vyberať*. Pri nepozornom uvažovaní je ľahké si tento fakt nevšimnúť. Čerpanie úspor je totiž záporné číslo – povedzme, -30% z nejakého daného objemu úspor. V *priebežnom* systéme samozrejme toto konkrétne záporné číslo neexistuje – danú časť úspor nikto nečerpá, pretože samotná „daná časť úspor“ neexistuje; niet teda z *čoho* čerpať. Toto čerpanie vzniká práve až vytvorením nového systému, vzhľadom na to, že pre úspory vznikol nový zdroj. Inými slovami – pracujúci v novom systéme sporia *viac*, ako sporiť v starom; ale zároveň dôchodcovia v novom systéme *čerpajú viac úspor*, ako čerpali v starom (keďže v starom tento druh úspor vôbec neexistoval).

Môžeme si teda trhový sektor dôchodkového zabezpečenia predstaviť ako „škatuľu“, do ktorej (po skončení „reformy“) z jednej strany pracujúci peniaze vkladajú, a z druhej strany zase dôchodcovia vyberajú.

Je fakt, že tieto sumy nemusia byť rovnaké. To znamená, že dôchodcovia by *mohli* z fondov vybrať menej, než doňho práve pracujúci vkladajú. Ale rovnako dobre by z nich mohli vybrať aj *viac*. Je to dôsledkom faktu, že kým príspevky pracujúcich závisia od výšky miezd, výška nasporeného (a teda dôchodkov) je závislá od výkonu trhu s akciami – a medzi týmito dvoma veličinami nie je nutne

²³ Pôžička je len odkladom riešenia, ktoré musí spočívať v jednej z ostatných možností – keďže skôr či neskôr ju bude potrebné zaplatiť. Zvýšenie daní komentovať netreba. Štátne podniky možno odpredať (odpredať, nie zdarma odovzdať novým vlastníkom, ako to bolo v prípade východoeurópskej privatizácie) jedine v prípade, že sú ziskové; predajom ziskových podnikov sa štát vzdáva budúceho zdroja príjmov, ktorý bude nutné v rozpočte nahradiť opäť buď vyššími daňami či tlačением inflačných peňazí. Táto posledná možnosť v období panstva neoliberalizmu tak či onak odpadá; no v prípade, že by bola realistickou, znamená opäť faktickú stratu kúpnej sily pre obyvateľstvo a je teda obdobou zdaňovania („inflačná daň“).

vzťah.

To však má v skutočnosti veľmi neblahé následky. Po prvé, ak vzhľadom na výkyvy na burze dôchodcovia skutočne vyčerpajú zo systému väčšiu sumu, ako doň pracujúci vložia, výsledný rozdiel v miere úspor oproti stavu bez „reformy“ by bol *negatívny*.²⁴ Ak je na tom burza práve výnimočne dobre, ale zato mzdy stagnujú, znamená to, že dôchodcovia vyberajú zo systému veľké sumy, ale príspevky zamestnancov nestačia túto stratu kapitálu primerane pokryť. To znamená, že nový systém nielenže negarantuje *zvýšenie* produktivity vďaka zvýšenej miere úspor, ale dokonca otvára dvere jej *zníženiu* – a to práve v prípade, že na tom dôchodcovia budú nominálne „dobré“ (v zmysle, že budú mať nárok na väčšiu časť produktu)!

Vzhľadom na tento teoretický argument niet divu, že hodnotiaci štúdiá jedného z významných stúrencov „reformy“, ekonóma z Medzinárodného menového fondu Roberta Holzmana je nútená priznať, že „priamy dopad rozvoja finančných trhov na súkromné úspory sa ukázal byť negatívny“ (vlastný preklad M. P.)²⁵

Na druhej strane, ak by sa mala miera úspor skutočne zvýšiť, musí to byť preto, lebo suma prostriedkov vkladanych pracujúcimi prevyšuje sumu, ktorú z fondov čerpajú dôchodcovia. Ale ako je nám po pár sekundách uvažovania jasné, to jednoducho znamená, že dôchodcovia sú na tom horšie, než keby zostal zachovaný súčasný systém! V štátnom priebežnom systéme by sa totiž suma odvedených príspevkov a suma vyplatených dôchodkov museli už z definície museli rovnať,²⁶ ak v novom „systéme“ čerpajú dôchodcovia *menej*, než aká je suma príspevkov, potom logicky musia mať aj nižšie dôchodky. Záver je už v tejto chvíli otrepaný, ale o nič menej dôležitý: ak sa má miera úspor zvýšiť, niekto musí utrpieť stratu – v tomto prípade to boli dôchodcovia.

Prebrali sme teda postupne všetky možnosti vývoja a dospeli sme k záveru, že „reforma“ sama o sebe nijako zvýšenie miery úspor negarantuje; a že v prípade, že k nemu skutočne dôjde, vždy je to na úkor nejakej skupiny obyvateľstva, ktorá je vlastne „donútená sporiť“ – teda vzdať sa určitej časti spotreby.

Mohlo by sa samozrejme zdať, že v našej argumentácii je logická chyba. Mohlo by sa totiž tvrdiť, že i keď v rámci „reformy“ sa miera úspor samozrejme dá zvýšiť jedine znížením spotreby niektorej skupiny obyvateľstva, bez „reformy“ by takéto zníženie spotreby (zvýšením odvodov, či znížením dôchodkov) k zvýšeniu miery úspor *neviedlo*. V kocke povedané, dalo by sa tvrdiť, že štátny priebežný systém spôsobuje určitú „mŕtvu stratu“ (deadweight loss) – že je jednoducho brzdou efektívneho fungovania ekonomiky, a keď sa odstráni, skutočne na tom budú zrazu lepšie *všetci*.

Toto tvrdenie je však mylné. Za predpokladu, že štátny priebežný systém by skutočne mal byť dlhodobý deficitný (a v inom prípade o „reformy“ nemá ani zmysel uvažovať), by musel byť nejakým spôsobom tento deficit štátom financovaný. Likvidácia možnosti deficitu či už znížením dôchodkov, alebo zvýšením odvodov by sa však tým pádom rovnala zníženiu výdavkov štátu, a teda *zvýšeniu verejných úspor*. A keďže verejné úspory sú súčasťou celkového objemu úspor v krajine práve tak, ako súkromné, výsledkom uskromňovania by bol nárast celkovej miery úspor práve tak, ako keby sa zaviedla „reforma“.

Po zhodnotení jednotlivých možností vývoja sprivatizovanej podoby dôchodkového zabezpečenia

²⁴ Henwood (2004) na základe údajov Svetovej banky a finančnej spoločnosti UBS v prípade siedmich vyspelých krajín vypočítal, že čím väčšie množstvo penzijných peňazí sa vrhne na finančné trhy, tým nižšia je miera úspor a investície. I keď upozorňuje, že je to príliš malá vzorka na nejaké ďalekosiahle závery, je to konzistentné s našim argumentom.

²⁵ V origináli „...the direct impact of financial market development on private saving is found to be negative“ (Holzmann 1996)

²⁶ Až na určité percento administratívnych nákladov – no ako o tom bude reč nižšie, toto percento je v skutočnosti v sprivatizovanom sektore *rádovo* vyššie, ako v štátnom priebežnom systéme.

je teda jasné, že „reforma“ je z hľadiska miery úspor *neutrálnym* opatrením. K rovnakým výsledkom by sa dalo dospieť aj bez nej. Tento záver je logický – ak nepredpokladáme, že štátny priebežný systém, teda prosté odovzdávanie peňazí z jedných rúk do druhých, akýmsi záhadným spôsobom peniaze pohlcuje (znižuje efektívnosť ekonomiky), potom je snaha zvýšiť mieru úspor prostým zrušením tohto systému argumentom za perpetuum mobile, teda za tvorbu niečoho z ničoho. V skutočnosti možno mieru úspor samozrejme zvýšiť jedine znížením spotreby tej či onej skupiny obyvateľstva; a tento záver platí presne tak pri zachovaní štátneho priebežného systému, ako v prípade zavedenia „reformy“.

VII.

Nedostatky „lepšieho“ argumentu za „reformu“ sa však týmto nekončia. Zopakujme si ešte raz schematicky podobu tohto argumentu:

príspevky do dôchodkových fondov – > zvýšená miera úspor – > zvýšené investície – > zvýšená produktivita práce – > dostatok peňazí na dôchodky

Pochybný je každý jeden článok tejto reťaze. V predchádzajúcej časti sme sa podrobne venovali prvému z nich, ale nedostatky má každý z týchto krokov. Aj keby sme navzdory všetkej logike pripustili, že miera úspor práve vďaka „reforme“ v krajine stúpne, už od Keynesových čias je hlboko sporné, či by takéto umelé zvyšovanie objemu úspor mohlo skutočne viesť k zvýšeným investíciám. Ak pokles spotreby (ktorý je len iným pomenovaním zvyšovania miery úspor) vedie k poklesu efektívneho dopytu, to má za následok pokles investícií, nie ich nárast – keď podnikatelia vidia, že je zrazu o ich výrobky menší záujem (keďže viac peňazí ide na úspory, ako na spotrebu), nemajú veľkú chuť podnikat' nové investície. V konečnom dôsledku tento mechanizmus vedie v zhl'adom na pokles celkového produktu aj k zníženiu objemu úspor. Ide o známy keynesiánsky „paradox sporivosti“. Príčinná súvislosť medzi mierou úspor a investíciami jednoducho vôbec nie je tak jednoznačne daná, ako by si to argument za „reformu“ vyžadoval (podrobnú diskusiu tohto bodu pozri v Palley, 1998).

Po druhé, ak zvýšené investície nesmerujú do reálnej ekonomiky, ale slúžia iba na rýchlejšie otáčky kasína finančných trhov, potom nijakým spôsobom nenapomáhajú zvýšiť množstvo tovarov a služieb určených na spotrebu pracujúcich a dôchodcov. Empirické štúdie dokazujú, že drvivá väčšina peňazí, ktorá sa otáča na burze, v skutočnosti do reálnej ekonomiky nikdy neputuje – naopak, firmy skôr skupujú vlastné akcie, t. j. kapitál prúdi *opačným* smerom, než by si vyžadoval spomínaný argument (pozri Henwood, 1998). Väčšina reálnych investícií je financovaná pôžičkami či ziskami, nie vydaním akcií (Henwood 1998, Niggle 2001) Navyše, ako sme už poukázali, Holzmann (1996) priznáva, že kým „reforma“ v Čile (mimochodom, jedinej krajine, ktorá má dostatočne dlhé skúsenosti s poprivatizačným obdobím, aby bolo možné na ich základe systém akotak zhodnotiť) významne podporila rozvoj finančných trhov, ich priamy dopad na súkromné úspory bol negatívny – inými slovami, v čisto finančnom sektore sa určite nepohybovalo menšie percento z celkového objemu úspor, a tento objem zároveň poklesol – čiže „reforma“ v nijakom prípade neposilnila investície do *reálnej* ekonomiky, ktoré sa musia z úspor financovať.²⁷

Nuž a konečne, aj keby sa všetko doteraz povedané nejakým zázrakom podarilo obísť, stále zostáva

²⁷ Môže sa zdať, že si tu mierne protirečíme – vyššie som tvrdil, že úspory neurčujú množstvo investícií. Dojem je však iba zdanlivý. Je rozdiel medzi zvýšením či znížením úrovne úspor ako „šokom“ pre systém, a medzi vyššou alebo nižšou úrovňou úspor v rovnovážnom stave. V prípade „paradoxu sporivosti“ nemôže rozhodnutie sporiť viac spôsobiť vyššie investície a v dôsledku klesajúceho celkového produktu napokon poklesnú aj úspory práve na rovnovážnu úroveň, v ktorej sa opäť budú rovnať zamýšľaným investíciám. Celkom iná situácia je, keď je práve oná *rovnovážna úroveň* úspor – a teda aj investícií – nižšia, ako predtým. Skutočný svet sa pochopiteľne v rovnováhe nikdy nenachádza, ale efekt sledovaný v dlhodobom období dáva dostatočné dôvody domnievať sa, že oná rovnovážna úroveň poklesla.

otvorenou otázkou, či by zvýšená výkonnosť ekonomiky skutočne prospela práve dôchodcom. V prípade, že počas dostatočne dlhého obdobia pred ich odchodom do dôchodku prevládal „medvedí trh“ (bear market), teda ceny akcií na burze stagnovali či dokonca klesali, by poľahky mohli mať skutočný úžitok zo zvýšenej produktivity iba pracujúci a dôchodcovia by naopak utrpeľi. K tejto možnosti sa ešte vrátíme.

Dospeli sme teda k záveru, že ani „lepší“ argument za „reformu“ nie je dosť dobrý – neposkytuje nijaké presvedčivé dôvody, že sprivatizovaný dôchodkový sektor by sa vysporiadal s „demografickým problémom“ lepšie, ako štátny priebežný systém.

VIII.

Opäť však na chvíľu zabudnime na tento fakt a zamyslime sa nad zvyškom „reformy“. Hoci otázka zmeny systému sa často zužuje len na protiklad medzi priebežným systémom a sporením, v skutočnosti je súčasťou „reformy“ viacero prvkov, ktoré *s touto otázkou nemajú nič spoločné*.

Po prvé je to zavedenie *individuálnych účtov*. Toto opatrenie nemá *nič* dočinenia s tým, či by mal byť dôchodkový systém typu PAYGO, alebo plne predfinancovaný. Je ľahké si totiž predstaviť, že všetci prispievatelia platia do spoločného mešca, a ten sa potom investuje „kolektívne“, bez toho, aby bolo dopredu dané, aká časť z výnosov bude patriť ktorému dôchodcovi; prípadne by sa mohol konečný dôchodok odvodzovať od iných kritérií, než aká bola suma jeho príspevkov. Ba práve takto vlastne fungujú v niektorých západných krajinách zamestnanecké penzie s určeným výnosom (defined benefit). Takýto systém by bol plne predfinancovaný, no nebol by systémom sporenia, ako si ho predstavujú „reformátori“.

Pretože hoci v *ekonomickom* slova zmysle je kolektívne sporenie rovnako sporením, ako sporenie jednotlivcov, bez individuálnych účtov nevidí jednotlivec nijakú priamu väzbu medzi svojimi príspevkami a konečným výsledkom. A to je podľa reformátorov zle. Pretože jednou z hlavných čností „reformy“ v ich očiach je dôraz na „osobnú zodpovednosť“. Každý budúci dôchodca by mal byť „zodpovedný sám za seba“. To podľa jej propagátorov zvyšuje motiváciu jednotlivca platiť príspevky do systému načas a presne podľa predpisov. V priebežnom systéme, v ktorom priama väzba medzi príspevkami a dôchodkami neexistuje, totiž údajne platcovia vnímajú príspevky do systému ako daň a tej sa zo všetkých síl snažia vyhnuť.

Či je tento argument správny, alebo nie, povšimnime si, že nemá *absolútne nič spoločné* s „demografickým problémom“. Problém, ktorý sa tu „rieši“, sa volá úplne inak: totiž, „morálny hazard“. Pod týmto slovným spojením sa v ekonómii rozumie nezodpovedné správanie vyvolané vedomím, že hoci toto správanie môže mať negatívne dopady, tie ponesie niekto iný. V konkrétnom prípade dôchodkov teda ide o to, že napriek tomu, že sa jednotlivec vyhýba plateniu do systému, má svoj dôchodok zaručený.

„Reformátori“ teda pod rúškom riešenie *jedného* problému, totiž demografického, zavádzajú (a oni skutočne zavádzajú) riešenie problému úplne *iného*. Ak „reforma“ *musí* zahŕňať vytvorenie individuálnych účtov, potom sa tu vlastne mlčky tvrdí, že je to práve *morálny hazard*, čo je jedným z *hlavných* problémov priebežného systému – *nie* demografický problém!

Problém morálneho hazardu však môže a nemusí existovať. Upozorniť na samotnú *možnosť* takéhoto správania ešte nedokazuje, že sa aj skutočne vyskytuje. Na to, aby sme zistili, do akej miery je tento problém skutočne závažný, by sme mali situáciu predovšetkým *empiricky preskúmať*, nie len hodiť do plácu dogmatické *tvrdenie*. To však „reformátori“ nerobia; naopak, dúfajú, že krok, ktorý nemá s „demografickým problémom“ vôbec nič spoločné, sa nebadane „zvezie“ popri ostatných súčastiach reformy.

Dokázať dôležitosť morálneho hazardu v dôchodkovom systéme by však bolo veľmi ťažké – vzhľadom na to, že empirické údaje poukazujú skôr na pravý opak. Napríklad v prípade Slovenska sa úspešnosť výberu odvodov pohybuje dlhodobo na úrovni okolo 95% (Sociálna poisťovňa 2003, str. 27). Morálny hazard, teda vyhýbanie sa plátbám do systému, je teda možno dôvodom na určité čiastkové opatrenia – bolo by dobre dobrať sa aj tých zvyšných piatich percent – ale sotva odôvodňuje nutnosť úplne od základu celý systém prebudovať.

Naopak z hľadiska stúpcov sociálneho štátu je „zavedenie osobnej zodpovednosti“ presným opakom toho, čo by mal správny systém obsahovať. Odstraňuje totiž možnosť prerozdelenia, ktorá práve bola pokrokom štátneho systému, zahmlieva pravú podstatu dôchodkového zabezpečenia, ktoré je vždy presunom od generácie ešte-pracujúcich ku generácii už-nepracujúcich, a napokon činí jednotlivca zodpovedným za skutočnosti, za ktoré jednoducho zodpovedať nemôže, t. j. za produktivnosť ekonomiky ako celku. Toto je jeden z hlavných dôvodov, prečo je „reforma“ v praxi likvidáciou dôchodkového systému v pravom slova zmysle, a prečo v praxi vedie k obnoveniu starobnej chudoby.

Druhou podstatnou súčasťou „reformy“, jej najhlbšou súčasťou, sú investície na finančných trhoch. Toto je skutočným jadrom reformy, koreňom, z ktorého vyrastá všetko ostatné.

V rôznych krajinách nadobúda „reforma“ rôzne podoby v závislosti od toho, koľko z peňazí prispievateľov môže byť vložených do akcií a ostatných súkromných nástrojov finančného trhu, a koľko musí byť vložených do štátnych dlhopisov. No skutočne „reformná“ je iba prvá strana rovnice. Štátne dlhopisy sú totiž práve len záväzkom štátu vyplatiť v budúcnosti ich držiteľom určitú sumu peňazí. Ako sme však už spomenuli, z rečí pravicových propagandistov dobre vieme, že štát nemá nijaké „vlastné“ peniaze, iba peniaze daňových poplatníkov.²⁸ Inými slovami, ak dôchodkové fondy vyplácajú peniaze zo ziskov, ktoré majú zo štátnych dlhopisov, znamená to v praxi, že peniaze na penzie venuje (prostredníctvom dôchodkových fondov) zase len štát a zase len z daní, ktoré vyberá. Zostane teda faktom, že v konečnom dôsledku budú spotrebu dôchodcov financovať platcovia daní, t. j. súčasne pracujúci. Dovedené do konca: všetko, čo fondy „investujú“ do štátnych dlhopisov, je len priebežný systém v bledomodrom – s tým rozdielom, že fondy si pripíšu na konto tučné percento zisku, ktoré v čisto štátnom priebežnom systéme neexistuje, a že kým v systéme „sociálneho poistenia“ je každému platcovi zjavné, aká veľká čiastka z daní/odvodov na dôchodky ide, v novom systéme sa to bude dať zistiť až zo štatistík.

Vlastným predfinancovaním sú teda len investície, ktoré *nesmerujú* do štátnych dlhopisov. Môžu mať rôznu podobu – môžu znamenať nákup a opätovný predajom akcií, ako je to bežné v anglosaskom „burzovom“ modeli kapitalizmu; výnosy dôchodkových fondov potom tvorí rozdiel medzi kúpnu a predajnu cenou týchto akcií. Investície môžu rovnako znamenať aj dlhodobé investície v pravom slova zmysle, t. j. nákup akcií podnikov za účelom získavania dividend, podobne ako v nemeckom modeli kapitalizmu. Alebo môžu byť investície pôžičkami, ktoré sú potom podobne ako investície vyplácané zo ziskov firiem, ktoré sú dlžníkmi. Ďalšími možnosťami sú investície do nepreberného množstva finančných „nástrojov“, s ktorými sa dnes operuje na anglosaských finančných trhoch (bližší opis nájdeme napríklad v Henwood 1997).

V skutočnosti sa však o rôznych možnostiach viac-menej neuvažuje; anglosaský model investovania je pri dôchodkovej „reforme“ považovaný za daný. Výsledkom dokonca je, že ako píše Wehlauf (2002), že došlo k podivuhodnej zámene cieľov: namiesto toho, aby „reforma“ slúžila na zaistenie a zlepšenie životnej úrovne pracujúcich i dôchodcov, sa dnes za jednu z jej hlavných

²⁸ To samozrejme nie je celá pravda. Ako sme už naznačili vyššie, v predošlom politicko-ekonomickom období mohol štát profitovať aj zo ziskov štátom vlastnených podnikov (hovoríme, pochopiteľne, o zmiešaných ekonomikách Západu). Inou možnosťou by bolo tlačiť inflačné peniaze. Obe tieto možnosti však v ére neoliberalizmu zjavne len sotva prichádzajú do úvahy.

cností považuje, že vedie k rozvoju finančných trhov! (Pozri aj Holzmann 1996.)

Je však notoricky známe, že trhy s akciami sú zo svojej samej podstaty nesmierne nestabilné, v zmysle, že sa nedá predpovedať, ako na tom budú v konkrétnom časovom období. To znamená, že nový „systém“ likviduje jednu z hlavných predností štátneho priebežného systému – totiž, záruku existencie dôchodku v dostatočnej výške. Napriek omieľaniu dogmy „štátne zlé, súkromné dobré“ totiž stále zostáva faktom, že aj pri všetkej politickej manipulácii a korupcii vypláca štát dôchodky bez najmenšieho výpadku na Východe i na Západe už celé desaťročia. Naproti tomu ak je niečím známa burza, tak je to faktom, že stav na nej sa mení doslova každodenne a nijaká záruka výnosu pri nej existovať nemôže (ak ju, pravda, nezafinancuje opäť iba štát).

Na druhej strane je fakt, že výkyvy na finančných trhoch nie sú čisto náhodné – v dlhšom časovom období existuje vo vývoji burzy *trend* pre vývoj burzy. Ako však poukazuje John Mueller na prípade Spojených štátov, to nie je argument v prospech privatizérov, ale práve naopak:

Od roku 1900 bola v dvadsaťročných obdobiach priemerná výročná zmena na trhu s akciami približne tretinu z daného času záporná. (...) Navyše sa to nedialo náhodne, ale v štyroch obdobiach, z ktorých každé trvalo niekoľko rokov. Dvadsaťročný priemerný reálny celkový výnos (...) poklesol viac-menej na nulu v troch dvadsaťročných obdobiach minulého storočia – od roku 1901 do 1921, od roku 1928 do 1948, a od roku 1962 do roku 1982... (Mueller 1998, str. 99 - vlastný preklad M. P.)

V prípade hypotetického sporenia na dôchodky by dôchodcovia v týchto obdobiach nezáskali teda za dvadsať rokov poctivého prispievania do dôchodkového fondu ani cent navyiac – a čo je podstatnejšie, mali by oveľa nižší dôchodok, než aký im zaručuje priebežný systém. Keďže priebežný systém je založený na príspevkoch tvorených percentom zo mzdy, „výnos“ z neho narastá v závislosti od rastu miezd.²⁹ Fiktívny americký dôchodca v roku 1921, ktorý by bol čerpal dôchodok z nasporených peňazí, by mohol teda len ticho závidieť tomu, kto by dostával penziu od vtedajších pracujúcich – ich odvody (čiže príjmy druhého dôchodcu) by vzhľadom na zvýšené mzdy boli samozrejme vyššie, než to, čo sa podarilo nasporiť nášmu fiktívnemu priateľovi.

Toto je druhý hlavný dôvod, prečo sa „reforma“ rovná praktickej likvidácii systému starobného zabezpečenia *ako systému*. Úlohou tohto systému je totiž poskytnúť na starobu *záruku* slušného príjmu na dôstojné živobytie. No ako vyplýva zo skúseností s finančnými trhami, trhový sektor, ktorý stavia dôchodkový príjem na vývoji burzy, mnohonásobne zvyšuje *riziko* pre budúceho dôchodcu. *Istota* slušného príjmu mizne; „reformou“ sa vraciame do stavu pred zavedením dôchodkového systému, v ktorom na staré kolená človek môže, ale aj nemusí mať dostatočný príjem na dožitie. Isteže, môže mať šťastie a prežiť svoj aktívny pracovný život v období, keď s na tom finančné trhy dobre, a tým pádom získať aj vyšší dôchodok, než by mu zaručil štátny priebežný systém. No rovnako dobre sa mu môže stať, že jeho dôchodok bude aj výrazne nižší.³⁰ Väčšina ľudí by sa podobnému životnému riziku radšej vyhla – ak by im samozrejme niekto vysvetlil skutočnú povahu „reformy“, ktorá sa na nich valí.

Po tretie, ako sme už spomenuli, sporenie dôchodcov majú na starosti súkromné, na zisk zamerané dôchodkové spoločnosti. V princípe opäť neexistuje dôvod, prečo by to tak malo byť. Investíciami by sa rovnako dobre mohol zaoberať aj verejný systém, ktorý by neuberal dôchodcom z ich dávok svojou potrebou zisku. Tieto myšlienky odporcom i stúpencom pochopiteľne zaváňajú socializmom – ak by na trhu s akciami namiesto súkromných spoločností investoval štát, získaval by tak kontrolu nad významnou časťou ekonomiky. (Medzi odporcov patrí napríklad Friedman (1999), k viac či menej vážnym stúpencom patria Drucker (1976) a Blackburn (1999, 2002)) No nezostáva nám nič

²⁹ Presnejšie, „výnos“ priebežného systému sa rovná $n + w$, kde n je tempo rastu obyvateľstva a w tempo rastu miezd (Samuelson 1958, Aaron 1966)

³⁰ Slová propagandistov o štátnej regulácii dôchodkových fondov, ktorými občas v tomto bode operujú, iba dokazujú, že v skutočnosti problému nerozumejú – nehovorí sa tu totiž o probléme jedného či dvoch daných dôchodkových spoločností, ale o dlhodobjšom negatívnom trende *celého* finančného trhu.

iné, ako zopakovať refrén, že otázka, či by mal štát mať túto možnosť, je otázka *politického presvedčenia, hodnôt* a najmä *spoločenskej váhy* jednotlivých záujmov, nie otázka ekonomická. Presvedčený neoliberal samozrejme tento prístup presadzovať nemôže. Ale čo sa týka riešenie „demografického problému“, ktorý ako vieme je hlavným argumentom za reformu, s ním to nemá nič spoločné. Na verejne spravovaných investíciách nie je nič, čo by ich ako potenciálne riešenie diskvalifikovalo (samozrejme za už vyvráteného predpokladu, že by tieto investície „demografický problém“ mohli riešiť). Ak teda „reformátori“ presadzujú privatizáciu investovania dôchodkových úspor, je to opäť jednoducho z dôvodov ideológie a rovnováhy politických síl, nie z dôvodov nejakých železných, ľudskou činnosťou neovplyvniteľných ekonomických zákonitostí. Opäť je to spôsob, ako prepašovať do „reformy“ niečo, čo s jej hlavným zdôvodnením nijako nesúvisí.

Po štvrté, nový sprivatizovaný sektor dôchodkového poistenia má fungovať na základe „určeného príspevku“ (defined contribution), nie „určeného výnosu“ (defined benefit). Opäť neexistuje dôvod, prečo by si „demografický problém“ vyžadoval niečo také. Ide jednoducho o ďalšiu výhodu pre finančný sektor, ktorý tým pádom nenesie absolútne žiadne riziko – risk spočíva výhradne na pleciach sporeľa-jednotlivca.

Než dospejeme k záveru, spomeňme ešte aspoň v krátkosti ďalšie negatíva „reformy“ z hľadiska priemerného občana. O *nákladoch na prechod* sme už hovorili. Povedali sme si aj to, že sú to náklady, ktoré bude musieť zaplatiť celá spoločnosť. Zároveň však už vieme, že spoločnosť ako celok z „reformy“ nijaký prospech mať nebude. Úžitok však nepochybne prinesie *finančnému sektoru*, ktorý bude dôchodkové spoločnosti spravovať – keďže ten z privatizácie vyťaží obrovské zisky. Celkovo to teda znamená, že obyvateľstvo zasponzoruje vytvorenie novej možnosti, ako z tohto istého obyvateľstva vyťažiť ďalšie peniaze.

A keď už hovoríme o negatívach, mali by sme spomenúť aj nezanedbateľný fakt, že *náklady na fungovanie* nového „systému“ sú *rádovo vyššie*, ako náklady systému starého. Čiastočne je to v dôsledku ceny marketingových kampaní nových dôchodkových spoločností; vzhľadom na to, že ide o oligopolné prostredie, a nie prostredie dokonalej konkurencie, súťažia tieto spoločnosti medzi sebou nie cenovo, ale najmä diferenciaciou produktu (product differentiation). V praxi to znamená najmä obrovské náklady na reklamu, zaplatené pochopiteľne v konečnom dôsledku klientmi, ktorých sa jednotlivým spoločnostiam podarí uloviť. Nepodstatné však nie sú ani čisto *administratívne náklady*. Vedenie individuálnych účtov pre každého jednotlivého budúceho dôchodcu je samozrejme oveľa náročnejšie na financie, ako jednoduchý systém priebežných transferov.

Povedzme si veľmi jasne, že toto nie sú len teoretické úvahy, proti ktorým by sa dali postaviť protirečiacie teoretické úvahy „privatizérov“. Dôležitosť spomínaných faktorov potvrdzujú mnohé a mnohé empirické štúdie. Spomeňme v prípade USA fakt, že náklady tamojšieho verejného systému sa dlhodobo pohybujú okolo 0,5% z ročných odvodov (Baker 2003); kdežto na Slovensku je to okolo 3% (vlastné výpočty autora na základe údajov slovenskej Sociálnej poisťovne). Náklady sprivatizovaných sektorov s individuálnymi účtami sa pohybujú vo výške okolo 20% z odvodov v Čile, a vo väčšine ostatných krajinách Latinskej Ameriky, kde bolo dôchodkové zabezpečenie čiastočne či úplne sprivatizované, sú tieto náklady ešte vyššie (Mesa-Lago 2002, str. 11). V prípade Veľkej Británie dosahujú náklady súkromných spoločností až ohromujúcich 40-45% (Murthi, Orszag a Orszag 2001, str. 308); dôchodca teda za privilegium sporenia zaplatí skoro polovicou svojho potenciálneho dôchodku! Vo všeobecnosti aj experti Svetovej banky označujú vysokú cenu administratívy za jeden z nedoriešených problémov „reformy“ (James 1998, str. 293 - 296)

IX.

„Dôchodkovú reformu“, v podobe, v akej ju všade na svete presadzuje Svetová banka, nemožno chápať ako izolované ekonomické opatrenie, spôsobené špecifickými problémami dôchodkového systému. V skutočnosti je len jednou z integračných súčastí neoliberalnej vlny, ktorá sa valí svetom od konca sedemdesiatych rokov. Podobne ako pri iných neoliberalných „reformách“, ide v skutočnosti nie o premenu či vylepšenie jednej zo súčastí sociálneho štátu, ale o jej faktickú demontáž. Nie je nijakou náhodou, že inšpiráciou pre „reformu“ bola privatizácia penzijného systému v Čile počas Pinochetovej diktatúry, takisto len jedno z celého radu drastických neoliberalných opatrení, ktoré táto diktatúra krajine vnútila.

Medzi konkrétne dôsledky dôchodkovej „reformy“ v Čile i inde patril nárast neistoty, nerovnosti, chudoby a objemu spoločenských prostriedkov pod kontrolou veľkých korporácií (pozri Scholte 2001). Z hľadiska neoliberalizmu ide teda o priam ukážkovú politiku. Nárast neistoty a chudoby má totiž za následok zvýšenie „flexibility“ a „disciplíny“ na trhu práce; nárast spoločenskej nerovnosti podnecuje obyvateľstvo k honbe za spotrebou a tým stimuluje výrobu; a zvýšený objem prostriedkov pod kontrolou korporácií znamená pochopiteľne aj zvýšenie moci kapitálu oproti moci organizovanej práce.

Ďalším dôsledkom „reformy“, ktorým sa architekt prvej privatizácie, minister práce v Pinochetovej vláde v Čile José Piñera vôbec netají, je snaha pripútať pracujúcich k trhovému systému.³¹ Pritom samozrejme, čím väčšiu možnosť zaobísť sa bez trhu pracujúce vrstvy majú, tým lepšia je ich vyjednávacía pozícia zoči-voči kapitálu – a naopak.³² O *politickej* (nielen ekonomickej) nezávislosti od trhu a tým možnosti uvažovať o prekročení horizontu kapitalizmu ani nehovoriac. Nie je nijaká náhoda, že dôchodky boli ako prvé sprivatizované v Čile a práve krátko nato, čo tam bol krvavo potlačený pokus dosiahnuť pokojnou cestou demokratický, nesovietsky socializmus.

„Demografický problém“, keď ho zbavíme panikárskeho nánosu, do istej miery existuje. Ak ho však chceme riešiť, musíme sa zaoberať jednak zvýšením výkonnosti ekonomiky na strane jednej, a posilnením rastu miezd i rovnosti na strane druhej, ako už bolo povedané vyššie. Za týchto okolností by totiž bolo možné navýšiť požadovaným spôsobom príspevky do štátneho priebežného systému a eliminovať tak hroziaci deficit.

Hovoriť navyše o hroziacom nedostatku pracovných síl v situácii, keď prevláda dlhodobá vysoká nezamestnanosť, je smiešne. „Demografický problém“ je založený na neistej extrapolácii súčasných trendov tridsať a viac rokov do budúcnosti; ale vyše pätnásťpercentná nezamestnanosť vládne napríklad na Slovensku už *teraz* vyše desať rokov. Oživenie ekonomiky a zamestnanie ľudí bez práce by pre budúcich dôchodcov urobilo podstatne viac, než neoliberalný experiment s „reformou“.

Na druhej strane by bolo možné aj pokúsiť sa zvrátiť nepriaznivý demografický vývoj, napríklad stimuláciou pôrodnosti. Demografické trendy v strednopříjmových krajinách nepramenia z

³¹ „Svet by bol na tom lepšie, keby každý pracujúci bol zároveň vlastníkom kapitálu. Pracujúci by v dlhom časovom horizonte mali prospech zo zvyšovania cien ich vlastníctva a *cítili by sa väčšmi zviazaní s celkovým výkonom ekonomiky. Záujmy pracujúcich by sa väčšmi podobali záujmom tých, ktorí tieto hodnoty spravujú a kontrolujú*, nastala by menšia nerovnosť bohatstva, a *pracujúci by si väčšmi cenili silné vlastnícke práva a vládu zákona.*“ (Piñera 2001 – kurzíva M. P.) O nevyraznených častiach vyjadrenia možno v praxi s úspechom pochybovať – pozri napr. Scholte (2001), Leiva a Petras (1986); zvýraznené však nepochybne predstavujú skutočné ciele. Ide len o jedno z mnohých podobných Piñerových vyjadrení – ďalšie nájde čitateľ na jeho webstránke <http://www.josepinera.com/icpr/pag/pag_jp.htm>. Mimochodom, na tejto webstránke Piñera tiež zhadzuje svoju masku apolitického technokrata a nechutným spôsobom bagatelizuje tragédiu Pinochetovho puču a následného vraždenia – pozri <http://www.josepinera.com/pag/pag_tex_howchilesaved.htm>.

³² Esping-Andersen (1990) vyjadruje myšlienku naplňania potrieb mimotrhovými vzťahmi pojmom „dekomodifikácia“.

prílišného bohatstva, ako je to na Západe, ale naopak z praktických prekážok pri zakladaní rodín. Stimuly, ktoré by tieto prekážky prekonal, sú zrejme: nenávratné pôžičky pre rodiny s novorodencami, zvýšené príspevky na deti, a najmä výrazná podpora bytovej výstavby.

Zároveň by bolo možné uvažovať o úprave odvodového zaťaženia tak, aby rodiny s deťmi platili do systému menšie príspevky, ako bezdetní. Skutočnosť je totiž taká, že „rodičia“ fakticky dotujú „bezdetných“ – kým dôchodky budú pravdepodobne čerpať obe skupiny, len tá prvá finančne investuje do existencie budúcej produktívnej generácie. Bezdetní sa „vezú“ na tejto finančnej investícii druhých. Pritom *ekonomický* pomer závislosti, teda ten, ktorý neporovnáva len dôchodcov s prispievateľmi do priebežného systému, ale počet *všetkých* ekonomicky neproduktívnych (dôchodcov i detí) s počtom pracujúcich, totiž napríklad na Slovensku v skutočnosti *klesá*, a to napriek tomu, že pomer závislosti spomínaný vyššie (dôchodcovia/prispievatelia) stúpa.³³ Inými slovami, v reáli *ani z demografických dôvodov nie je pravda*, že spoločnosť si vyšší počet dôchodcov (pri zachovaní súčasného systému) nemôže dovoliť; bremeno podpory ekonomicky neproduktívneho obyvateľstva je totiž celkovo stále nižšie. Problém je jedine v tom, že toto bremeno je rozdelené nerovnomerne, ako sme už rozobrali – kým rodičia prispievajú na dôchodcov i na budúcu generáciu, bezdetní prispievajú len raz. Aby sa fakt klesajúceho všeobecného ekonomického zaťaženia pracujúcej časti populácie odrazil aj na dôchodkovom systéme, vyžaduje si to práve vyššie zaťaženie tých, ktorí majú z dôvodov „neinvestovania do detí“ vyššie množstvo príjmov na vlastnú osobnú spotrebu.³⁴

Nakoniec by bolo možné sa o dôchodcov postarať aj priamymi investíciami do oblastí, o ktorých sa dá predpokladať, že ich budú potrebovať – to znamená, do zdravotníctva, opatrovateľských služieb, dôstojného ubytovania na starobu, dopravy, atď. – pričom ak by všetky tieto služby boli pre dôchodcov zadarmo, rovnalo by sa to vlastne navýšeniu dôchodkov.

Pochopiteľne, že drvivá väčšina z týchto návrhov je v súčasnom období politicky nepriechodná. Ale všimnime si ešte raz: *politicky*. Nijakých prírodných zákonov, ktoré by bránili v ich realizácii, niet. Už vôbec by nemohla byť na prekážku námietka, že takéto programy by boli nákladné. Isteže – ale „reforma“ predpokladá, že máme k dispozícii obrovskú sumu peňazí na financovanie zívajúcej diery, ktorá vznikne v štátnom priebežnom systéme. Ak takáto suma peňazí skutočne k dispozícii je, potom s financovaním nie je problém; a ak nie je, potom je „reforma“ nerealizovateľná presne rovnako, ako spomínané návrhy.

Skutočnosť je však samozrejme taká, že – opäť v dôsledku rozloženia spoločenských síl – vláduca neoliberálna ideológia povoľuje vynaložiť obrovské prostriedky na opatrenia, ktoré spôsobia obyvateľstvu nárast neistoty a starobnej chudoby, prinesú zisky veľkým súkromným spoločnostiam a tesnejšie pripútajú pracujúce vrstvy k trhu – ale už odmieta vynaložiť ich na iné opatrenia, ktoré by síce boli populárne a okrem záchrany dôchodkového systému by priniesli aj bezprostredný prospech širokým vrstvám obyvateľstva, no zároveň by výrazne oslabili postavenie funkcionárov kapitálu. Na tom však nie je nič „prirodzené“ ani „nevyhnutné“; za iného rozloženia spoločenských síl by sa znamienka plus a mínus, respektíve „možné“ a „nemožné“, zase vymenili. Skutočná snaha postarať sa o dôchodcov, ale aj všeobecne o blaho väčšiny obyvateľstva, si preto vyžaduje okrem teoretickej práce na alternatívach predovšetkým čo najviac úsilia o zmenu pomeru spoločenských síl.

³³ Presne tento moment v Samuelsonovi (1958) chýba; autor to odôvodňuje faktom, že spotreba detí spadá pod spotrebu rodičov. To je síce pravda, ale stráca sa v tom a) fakt, že bezdetní majú tým pádom pre vlastnú *osobnú* spotrebu k dispozícii viac, ako rodičia a b) fakt, že nižší počet detí znižuje ekonomické zaťaženie – akoby vo vyššie spomínanej rozprávke nemusel už Jano-kopáč na syna platiť celý groš, ale povedzme len polovicu.

³⁴ Do istej miery aj „zreformovaný“ systém túto myšlienku odráža, avšak natoľko minimálne, že nemožno očakávať nejaké výrazné priaznivé dôsledky.

Literatúra:

Aaron, Henry (1966): „The Social Insurance Paradox“, *The Canadian Journal of Economics and Political Science*, Vol. 32, No. 3 (Aug., 1966), str. 371 – 374

Acuña, Rodrigo a Augusto Iglesias (2001): Chile's Pension Reform After 20 Years, Social Protection Discussion Paper Series No. 0129, Social Protection Unit, Human Development Network, The World Bank; online vydanie <[http://wbln0018.worldbank.org/HDNet/hddocs.nsf/0/5f1b83fe8106589585256b2100783cd6/\\$FILE/0129.pdf](http://wbln0018.worldbank.org/HDNet/hddocs.nsf/0/5f1b83fe8106589585256b2100783cd6/$FILE/0129.pdf)>

Andersen, Kim Viborg, Carsten Greve a Jacob Torfing (1996): „Reorganizing the Danish Welfare State: 1982 – 93 A Decade of Conservative Rule“, *Scandinavian Studies*, Spring 1996, Vol. 68, No. 2

Baker, Dean (2003): „The Battle Over Restructuring Social Security in the United States“, konferencia *Privatisation of Public Pension Systems - Forces, Experience, Prospects*, 19. – 21. júna 2003, Viedeň; online vydanie <http://www.epoc.uni-bremen.de/pdf/Vienna_Sawyer_2003.PDF>

Baker, Dean, and Mark Weisbrot (1999): *Social Security: The Phoney Crisis*, The University of Chicago Press, Chicago and London

Bahro, Rudolf (1978): *The Alternative in Eastern Europe*, New Left Books, London

Barr, Nicholas (1993): *The Economics of the Welfare State*, Oxford University Press, Oxford

Barr, Nicholas (2000): „Reforming Pensions: Myths, Truths, and Policy Choices“, *IMF Working Paper* No. 00/139, International Monetary Fund, Washington DC

Benešová, Libuše (2000): „Základem je rodina a vlastní odpovědnost“, webstránka ODS, Rezortní dokumenty <<http://www.ods.cz/knihovna/dokument.php?ID=19>>

– (2002): „Nedáváme laciné sliby v sociální politice“, webstránka ODS, Rezortní dokumenty <<http://www.ods.cz/knihovna/dokument.php?ID=83>>

Blackburn, Robin (1999): „The New Collectivism: Pension Reform, Grey Capitalism and Complex Socialism“, *New Left Review*, I/233, January-February 1999, str. 3 - 65

– (2002): *Banking On Death: Or, Investing in Life: The History and Future of Pensions*, Verso, London – New York

Boskin, Michael (1999): „The Vickrey Lecture: From Edgeworth to Vickrey To Mirrlees“, *SIEPR Policy Paper* No. 99-01, online vydanie <<http://siepr.stanford.edu/papers/pdf/99-14.pdf>>

Castells, Manuel a Pekka Himanen (2003): *Information Society and the Welfare State: The Finnish Model*, Oxford University Press, Oxford

Cockshott, Paul W., a Allin Cottrell (2003): *Směrem k novému socialismu*, <<http://www.sok.bz/search.php?rsvelikost=uvod&rstext=all-phpRS-all&rstema=12&stromhlmenu=12>>

Diamond, Peter (2002): *Social Security Reform: The Lindahl Lectures*, Oxford University Press, Oxford

Drucker, Peter (1976): *The Unseen Revolution: How Pension Fund Socialism Came to America*, Heinemann, New York and London

Edlund, Jonas (2000): „Public Attitudes towards Taxation: Sweden 1981–1997“, *Scandinavian Political Studies* 23 (1), str. 37-65

– (2003) „Attitudes towards Taxation: Ignorant and Incoherent?“, *Scandinavian Political Studies* 26 (2), str. 145-167.

Esping-Andersen, Gösta (1990): *Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity Press in association with Blackwell Publishers, Cambridge and Oxford

Friedman, Milton (1999): „Social Security Socialism“, *Wall Street Journal*, January 26th, 1999; online vydanie <<http://www.hooverdigest.org/992/friedman2.html>>

Hamerow, Theodore S. (1973): *The Age of Bismarck, Documents and Interpretations*, New York

Harcourt, Geoffrey (1972): *Some Cambridge controversies in the theory of capital*, Cambridge University Press, London

Henwood, Doug (1997): *Wall Street*, Verso, London – New York

– (2004): „Pension fund socialism: the illusion that just won't die“, konferencia *Pension Fund Capitalism and the Crisis of Old-Age Security in the United States*, New School University, September 11, 2004; online vydanie <<http://www.leftbusinessobserver.com/NSPensions.html>>

Holzmann, Robert (1996): „Pension Reform, Financial Market Development, and Economic Growth: Preliminary Evidence from Chile“, *IMF Working Paper No. 96/94*, ďalšia edícia aj *IMF Staff Papers*, Vol. 44, No. 2, June 1997

Holzmann, Robert, and Joseph Stiglitz (eds., 2001): *New ideas about old age security : toward sustainable pension systems in the 21st century*, World Bank, Washington DC

James, Estelle (1998): „New Models for Old-Age Security: Experiments, Experience and Unanswered Questions“, *World Bank Research Observer*, 13:2, online vydanie <<http://www.worldbank.org/research/journals/wbro/obsaug98/pdf/article7.pdf>>

Keynes, John Maynard (1936): *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Macmillan, London

Kritzer, Barbara E. (2001): „Social Security Reform in Central and Eastern Europe: Variations on a Latin American Theme“, *Social Security Bulletin*, Vol. 64, No. 4, 2001/2002; online vydanie <<http://www.ssa.gov/policy/docs/ssb/v64n4/v64n4p16.pdf>>

Lago-Mesa, Carmelo (2002): „Reassessing Pension Reform in Chile and Other Countries in Latin America“, *Workshop on Social Protection for the Poor*, ADB Headquarters, Manila, Filipíny 21. – 25. októbra 2002, online vydanie <http://www.adb.org/Documents/Events/2002/SocialProtection/lago_paper.pdf>

Legros, Florence (2001): “Has Bismarck Been Sunk?“, in: *La Lettre du CEPII*, No. 201, May 2001, online vydanie <<http://www.cepii.fr/anglaisgraph/publications/lettre/pdf/2001/201ang.pdf>>

- (2002): "Pension Schemes: Limiting PAYG to Increase Savings?", in: *La Lettre du CEPII*, No. 212, May 2002, online vydanie
<<http://www.cepii.fr/anglaisgraph/publications/lettre/pdf/2002/let212ang.pdf>>

Leiva, Fernando Ignacia a James Petras (1986): „Chile's Poor in the Struggle for Democracy”, *Latin American Perspectives*, Issue 51, Vol. 13 No. 4, Fall 1986, str. 5 – 25

Marx, Karl (1978): *Kritika Gothajského programu*, Pravda, Bratislava

Meyer, Jens (2004): "Inertia Creeps: Reforming the German Public Pension System", *Journal of Australian Political Economy*, Issue 53, June 2004, pp. 207 – 219; online vydanie
<http://www.jape.org/Jape53_18_Meyer.pdf>

Murthi, Mamta, J. Michael Orszag and Peter Orszag (2001): „Administrative Costs under a Decentralized Approach to Individual Accounts: Lessons from the United Kingdom“ v: Holzmann a Stiglitz (eds., 2001)

Mueller, John: „The Stock Market Won't Beat Social Security: Both Are Driven by the Same Demographic and Economic Trends”, *Challenge*, March-April 1998, online vydanie
<http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m1093/is_n2_v41/ai_20513693/>

Niggle, Christopher: „The Political Economy of Social Security Reform Proposals“, *Journal of Economic Issues*, Vol. XXXIV, No. 4, December 2000, str. 789 – 809

Orszag, Peter and Joseph Stiglitz (2001): „Rethinking Pension Reform: Ten Myths About Social Security Systems“, v: Holzmann a Stiglitz (eds., 2001), online vydanie
<<http://www.worldbank.org/knowledge/chiefecon/conferen/papers/rethinking.pdf>>

Palley, Thomas I. (1998): „The Economics of Social Security: an Old Keynesian Perspective“, *Journal of Post Keynesian Economics*, Fall 1998, Vol. 21, No. 1, str. 93 - 110

Piñera, José (2001): „Toward a World of Worker-Capitalists“, *The Boston Conversazioni*, Boston University; online vydanie <http://www.josepinera.com/pag/pag_tex_toward.htm>

Sahlins, Marshall (1972): *Stone Age Economics*, Aldine-Atherton, Chicago

Samuelson, Paul A. (1958): „An Exact Consumption-Loan Model of Interest, With or Without the Social Contrivance of Money“, *Journal of Political Economy*, Vol. 66, No. 6, December 1958, str. 467-482.

Scholte, Marianne (2001): „Neo-liberal Economic Policy in Chile: A "Preferential Option for the Poor"?", konferencia *Christian Scholarship... for What? An International Interdisciplinary Conference*, 27. – 29. septembra 2001, Calvin College; online vydanie:
<<http://www.calvin.edu/scs/2001/conferences/125conf/papers/scholte.htm>>

Sraffa, Piero (1960): *Production of Commodities by Means of Commodities*, Cambridge University Press, Cambridge

Sawyer, Malcolm (2003): „An economic Evaluation of Alternative Arrangements for Retirement Pensions“, konferencia *Privatisation of Public Pension Systems - Forces, Experience, Prospects*, 19. – 21. júna 2003, Viedeň; online vydanie <http://www.epoc.uni-bremen.de/pdf/Vienna_Sawyer_2003.PDF>

Sociálna poisťovňa (2003): Výročná správa 2003, online vydanie
<<http://www.socpoist.sk/files/vyrocky/vs%202003.pdf> >

Sudén, Annika (1998): „The Swedish NDC Pension Reform“, *Annals of Public and Cooperative Economics*, 69:4, str. 571 – 583

Wehlau, Diana (2003): „The Creation of Financial Markets and Pension Reforms in Central and Eastern Europe – Are there any Links ?“, konferencia *Privatisation of Public Pension Systems - Forces, Experience, Prospects*, 19. – 21. júna 2003, Viedeň; online vydanie <http://www.epoc.uni-bremen.de/pdf/Vienna_Wehlau_2003.PDF>

World Bank (1994): *Averting the Old Age Crisis: Policies to Protect the Old and Promote Growth*, Oxford University Press, Oxford

Odporúčané webstránky:

Sebago Associates Social Security and Pension Web Page <<http://www.sbgo.com/sspension.htm>>

Peter A. Diamond: Papers <http://econ-www.mit.edu/faculty/?prof_id=pdiamond&type=paper>

Center for Economic and Policy Research: Social Security & Medicare Page
<<http://www.cepr.net/pages/socialsecuritymedicare.htm>>

EPOC Thematic Network <<http://www.epoc.uni-bremen.de/home.htm>>, zvlášť „Vienna workshop“
<<http://www.epoc.uni-bremen.de/workshopsconferences/viennaconferencepension.htm>>